

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**ABBÂSÎ HALİFESİ MU'TEZZ VE DÖNEMİ
(252-255/866-869)**

**Hazırlayan
Aşır KARAGÖZ**

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Funda DEMİRTAŞ**

Yüksek Lisans Tezi

**Ekim 2013
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**ABBÂSÎ HALİFESİ MU'TEZZ VE DÖNEMİ
(252-255/866-869)
(Yüksek Lisans Tezi)**

**Hazırlayan
Aşır KARAGÖZ**

**Danışman
Yrd. Doç. Dr. Funda DEMİRTAŞ**

**Ekim 2013
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

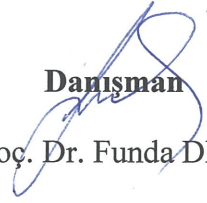
Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Aşır KARAGÖZ

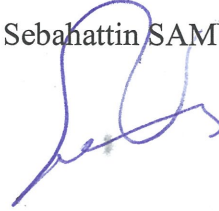
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI

“ABBÂSÎ HALİFESİ MU'TEZZ VE DÖNEMİ” adlı Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan
Aşır KARAGÖZ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Funda DEMİRTAŞ

Anabilim Dalı Başkanı
Prof. Dr. Sebahattin SAMUR

KABUL ONAY

Yrd. Doç. Dr. Funda DEMİRTAŞ danışmanlığında, Aşır KARAGÖZ tarafından hazırlanan “Abbâsî Halifesi Mu'tezz Ve Dönemi” adlı çalışma, jürimiz tarafından, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında, **Yüksek Lisans** tezi olarak kabul edilmiştir.

31.10/2013

JURİ:

Danışman

: Yrd. Doç. Dr. Funda DEMİRTAŞ

Üye

: Prof. Dr. İsmail SEVERCAN

Üye

: Yrd. Doç. Dr. Muhittin KARANCAHA

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun... 29/11/2013 ... tarih ve 23 ... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Lütfullah CEBECİ

ÖNSÖZ

Emevî Devleti'nin yıkılışıyla 750 yılında başlayan Abbâsî dönemi, İslâm Tarihi'nin en önemli dönemlerinden birini oluşturmaktadır.

Emevî Devleti, birçok milleti içinde barındıran, çok büyük bir alanda hüküm sürmekteydi. Ancak, Emevîler'in hem idari hem de iktisadi bakımdan uygulamış oldukları, bütün milletlerin eşitliği ilkesine dayanmayan, Arap unsurların üstün tutulduğu politikalar, bu milletlerin İslam devletine uyum sağlamasını engellediği gibi, mevali adı verilen Arap olmayan unsurların yönetime karşı ciddi tepkilerinin oluşmasına yol açtı. Abbâsîler, bütün bu olumsuz gelişmeleri kullanarak yönettikleri ihtilâl hareketi sonucunda, iktidarı ele geçirmeyi başardılar.

Abbâsîler'in iktidara gelişiyle birlikte, Hz.Ali evladına uygulanan baskılar, aynen devam etti. Ancak mevaliye karşı uygulanan politikalarda köklü değişiklikler meydana geldi ve Emevîler'in tam tersine, hem idari hem de iktisadi bakımdan herkese eşit bir politika izlendi. Abbâsîler, kendilerinin iktidarı elde etmesini sağlayan mevaliyi, Arap unsurlar karşısında aşağı bir seviyede görmüyor hatta Arap hâkimiyetine karşı bir denge unsuru olarak kullanmak amacıyla destekliyorlardı. Böylece mevali, artık askerî ve idari kademelerde görev alarak önemli bir güç unsuru olmaya başladı.

Türkler ise Abbâsîler'in birinci döneminde, ücretli olarak askerî alanda kullanılmak üzere ülkeye getirildi. Zamanla Abbâsî halifeleri tarafından diğer gruplara karşı denge unsuru olarak kullanıldılar. Me'mun ve özellikle Mu'tasım döneminden itibaren Türkler, Abbâsî Devleti'nin askerî kanadında önemli yekün teşkil ettiler. Türkler, Abbâsîler'in ikinci döneminin başlangıcı sayılan Mütevekkil döneminden itibaren, İslam devletinin önemli unsuru haline geldiler ve halifeleri istedikleri gibi yönlendirmeye başladılar.

232/847'de başlayan Abbâsîler'in ikinci döneminde, Türkler ve diğer unsurlar arasında cereyan eden iç çekişmeler, sık sık halifelerin değişmesine, hatta bazı halifelerin öldürülmesine yol açtı. Yine bu çekişmelerin sonucu olarak, bazı Türk devlet adamı ve komutanlar da öldürüldü.

Abbâsî Halifesi Mu'tezz Billah dönemi, dört yıl gibi kısa bir dönemi kapsamasına rağmen, başta Türkler olmak üzere, yabancı unsurların devlet yönetimi üzerindeki etkisini anlayabilmemiz için önemli bir yere sahiptir. Türkler'e karşı bir denge unsuru olarak geliştirilen, Kuzey Afrikalı müslümanlardan oluşan ve "Megâribe" adı verilen unsurlar da Mu'tezz döneminde etkin olmaya başladılar. Türk-Megâribe çekişmelerinin, Mu'tezz döneminde, özellikle selefi Müsta'în ile olan hilâfet mücâdelesinde kanlı çatışmalara neden olduğu görülmektedir. Çalışmamızın amacı, tüm bu mücâdelelerin yol açtığı iç karışıklıkların, ortaya çıkan siyasi ve iktisadi bunalım ve otorite boşluğunun, Abbâsî Devleti'nin çöküş sürecini hızlandıran etkenler olmaları bakımından arz ettiği önemi izah etmeye çalışmaktır.

Çalışmamız bir giriş, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın kaynaklarının tanıtımı ve kuruluşundan Mu'tezz dönemine kadar Abbâsî Devleti tarihine genel bir bakış yer almaktadır. Birinci bölümde, Mu'tezz'in halife olmadan önceki faaliyetleri, Samerrâ'da halife ilan edilmesi ve iktidarı tamamen ele geçirmek için, Bağdat'a gitmiş olan selefi Müsta'în ile verdiği mücâdele anlatılmaktadır. İkinci bölümde, Mu'tezz dönemi siyasi gelişmeler, çeşitli isyanlar ve bu dönemde meydana gelen önemli olaylar incelenmektedir. Sonuç bölümünde ise araştırmada ulaşılan sonuçlar kısa ve özlü bir biçimde ortaya konulmaya çalışılmaktadır.

Çalışmamın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve tecrübelerinden istifâde ettiğim danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Funda DEMİRTAŞ'a, görüşlerine başvurduğum hocalarıma ve tavsiyelerinden yararlandığım Yrd. Doç. Dr. Kadir KAN'a teşekkürlerimi sunarım.

Aşır KARAGÖZ
KAYSERİ 2013

ABBÂSÎ HALİFESİ MU'TEZZ VE DÖNEMİ

Aşır KARAGÖZ

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2013

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Funda DEMİRTAŞ

KISA ÖZET

232/847'de başlayan ve Abbâsîler'in ikinci dönemi olarak anılan dönemin önemli bir parçası olan Mu'tezz dönemi, devlet içindeki iç çekişmelerin ve kargaşanın hâkim olduğu bir dönem olmuştur. Halife Mu'tasım döneminden itibaren devlet yönetiminde etkin olmaya başlayan Türkler ile halife arasındaki mücadeleler bu iç çekişmelerin temel sebebi olmuştur.

Mu'tezz, selefi Müsta'in'in Samarrâ'yı terk ederek Bağdat'a gitmesinin ardından, Samarrâ'daki Türk komutanlar ve halk tarafından halife ilan edilmiştir. Böylece Samarra'da Mu'tezz'in, Bağdat'ta da Müsta'in'in halife olarak tanındığı ve çift başlılığın yaşandığı bir dönem başlamıştır. Taraflar arasında kanlı çatışmaların yaşandığı bu dönem, yaklaşık bir yıl sürmüş ve Mu'tezz'in hilafeti tek başına ele geçirmesiyle son bulmuştur. Böylece Bağdat halkından ve yöneticilerinden de bîat alınarak umumî bîat sağlanmıştır.

Umumî bîattan sonra Mu'tezz, kendisini hilafet makamına getiren Türkler'in devlet üzerindeki hâkimiyetini azaltmak için onlarla mücadeleye girişmiştir. Bu mücadeleler sonunda bazı Türk komutanları bertaraf etmeyi başarmıştır. Ancak devlet üzerindeki Türk hâkimiyetine son vermeye muvaffak olamadığı gibi, yine Türk komutanlar tarafından halifelikten azledilerek hapse atılmış, kısa bir süre sonra da ölmüştür.

Mu'tezz dönemi, devlet yönetiminde Türk etkisinin en fazla hissedildiği dönemdir. Ayrıca bu dönemde Türk hâkimiyetinden rahatsız olan gruplar da yavaş yavaş kendisini göstermeye başlamıştır. Tüm bu unsurların vermiş olduğu iktidar mücadelesi ve iç karışıklıklar devletin iktisadi ve idârî bakımdan ciddi sorunlar yaşamasına yol açmıştır. Mu'tezz dönemi, yaşanan iç karışıklıkların Abbâsî Devleti'nin çöküşünü hızlandırmasında önemli etkenler olması nedeniyle büyük önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler; Halife; Mu'tezz; Türkler.

AN ABBASİD CALİPH MU'TEZZ AND HIS PERİOD

Aşır KARAGÖZ

Erciyes University, Institute of Social Sciences

M.Sc. Thesis, September 2013

Supervisor: Assist. Prof. Funda DEMİRTAŞ

ABSTRACT

Period of Mu'tezz, which is a significant part of the period that is mentioned as the second period of Abbasids, was an era which civil conflicts in the state and disorder prevailed. Struggles between the caliph and Turks, who began to be efficient in the state administration since Mu'tasım period were the basic reason of these civil conflicts.

Caliph Mu'tezz was announced as the caliph by the Turkish commanders in Samarra and the public after his predecessor Müsta'in left Samarra for Baghdad. Thus, a period which Mu'tezz in Samarra and Müsta'in in Baghdad were acknowledged as caliphs, and a dual governance was experienced commenced. This period which bloody conflicts were experienced between the parties continued for about one year ended by the caliphate being taken charge by Mu'tezz alone. Thus, general submission was obtained by taking submission from the people of Baghdad and its administrators. Mu'tezz began to clash with the Turks who instated him to the throne of caliphate to weaken their dominance over the state. He managed to rule out some Turkish commanders after these clashes. However, he could not achieve to end the Turkish dominance over the state, moreover, he was discharged from the caliphate and imprisoned by Turks again, and soon afterwards he died.

Mu'tezz period was an era which Turkish influence was mostly felt in the state administration. And also, some groups that are disturbed by Turkish dominance began to appear gradually. The struggle of power campaigned by all these factors and civil conflicts caused the state to experience serious problems in respect to economy and administration. Mu'tezz period has a vital importance since the civil conflicts lived were significant factors that hastened the decay of the Abbasid State.

Keywords: Abbasids; Caliph; Mu'tezz; Turks.

İÇİNDEKİLER

ABBÂSÎ HALİFESİ MU'TEZZ VE DÖNEMİ (252-255/866-869)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	i
YÖNERGEYE UYGUNLUK SAYFASI	ii
KABUL ONAY	iii
ÖNSÖZ	iv
KISA ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	1
II. MU'TEZZ ÖNCESİ ABBÂSÎ DEVLETİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ	5
A. Abbâsî Devleti'nin Kuruluş Dönemi	5
B. Abbâsî Devleti'nin Birinci Dönemi	7
C. Abbâsî Devleti'nin İkinci Dönemi	15

BİRİNCİ BÖLÜM

I. HİLÂFET ÖNCESİ MU'TEZZ ve FAALİYETLERİ	21
A. MÜTEVEKKİL DÖNEMİNDE VELİAHT MU'TEZZ	21
B. MUNTASİR DÖNEMİNDE MU'TEZZ	21
C. MÜSTA'ÎN DÖNEMİNDE MU'TEZZ	24
II. MU'TEZZ'İN HALİFE İLAN EDİLİŞİ ve MÜSTA'ÎN'LE MÜCÂDELE SÜRECİ	26
A. MU'TEZ'İN SAMERRÂ'DA HALİFE İLAN EDİLİŞİ	26
B. MÜSTA'ÎN İLE MÜCÂDELE ve BİÂT SÜRECİ	27
1. Türk Komutanların Kendi Aralarındaki Çekişmeler	27

2. Müta'în'in Samerrâ'yı Terk Edip Bağdat'a Gitmesi.....	29
3. Müsta'în'i Samerrâ'ya Dönmesi İçin İkna Çabaları	30
4. Samerrâ'da Mu'tezz'e Bîat Edilmesi ve İç Savaş Hazırlıkları.....	31
5. Ebû Ahmed b. Mütevekkil'in Bağdat'ı Kuşatması	33
6. Enbâr Şehri'ndeki Olaylar ve Bu Olayların Hilâfet Mücâdelesi Açısından Önemi.....	36
7. Bağdat Halkının Muhammed b. Abdullah'a İsyanı	38
8. Müsta'în'in Üzerindeki Baskılar ve Hilâfetten Çekilmesi	39

İKİNCİ BÖLÜM

UMUMÎ BÎÂTTAN SONRA MU'TEZZ DÖNEMİ

I. İÇ OLAYLAR.....	44
A. Türkler ile Megâribe Arasındaki Olaylar	44
B. Müeyyed'in Veliahtlıktan Azledilmesi ve Öldürülmesi	45
C. Müsta'în'in Öldürülmesi	46
D. Türkler ve Tâhirîler	47
E. Vasîf et-Türkî ve Boğa es-Sağîr'in Öldürülmeleri	48
II. İÇ İSYANLAR	51
A. Müsâvir b. Abdulhamid el-Becelî'nin İsyanı	51
B. Abdulaziz b. Ebî Dûlef'in İsyanı	55
C. Alevî İsyânlar	55
1. Hüseyin b. Ahmed el-Kevkebî'nin İsyanı.....	55
2. İsmail b. Yûsuf'un Mekke'de Başlattığı İsyân.....	56
3. Hasan b. Zeyd el-Alevî'nin Deylemîlerle Birlikte Taberistan'da İsyanı	57
4. Hüseyin b. Ahmed et-Tâlibî'nin Kûfe'de İsyanı.....	59
5. Ali b. Zeyd ve İsâ b. Ca'fer'in Kûfe'de İsyanı	60
III. MU'TEZZ DÖNEMİNDE GELİŞEN DİĞER OLAYLAR	61

A. Ya'kub b. Leys es-Saffâr ve Saffârî Hanedanı'nın (254-290/867-903) Ortaya Çıkışı.....	61
B. Ahmed b. Tolun'un Mısır'a Gönderilişi.....	64
IV. MU'TEZZ'İN AZLİ VE ÖLÜMÜ	65
SONUÇ.....	70
BİBLİYOGRAFYA	73
ÖZGEÇMİŞ.....	76

KISALTMALAR

b.	: İbn (oğlu)
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
çev.	: Çeviren (Tercüme eden)
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EÜSBE	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
EÜİF	: Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
haz.	: hazırlayan
İ.A.	: Millî Eğitim İslam Ansiklopedisi
ö.	: ölümü
s.	: sayfa
ts.	: tarihsiz
trc.	: tercüme eden
thk.	: tahkîk
vd.	: ve devamı

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Çalışmamız sırasında en fazla yararlandığımız kaynak, İslam Tarihi'nin temel kaynaklarının başında gelen, Taberî'nin (ö. 310/922) *Târîhu'l Ümem ve'l-Mülûk* ¹ adlı eseridir. Dönemin ilim merkezlerinde eğitim almış olan müellifin, ele aldığımız dönemde, Bağdat, Kûfe, Suriye gibi önemli merkezlerde yaşamış olması ve yaşanan olayların bir kısmına bizzat şahit olması, bizim açımızdan eserin önemini bir kat daha artırmaktadır. Ayrıca, müellifin kendisine, dönemin devlet adamları tarafından yapılan teklifleri kabul etmeyerek devletin idari, askerî ve iktisadi sahalarının herhangi birinde görev almadığı da bilinmektedir. Bu durumda, yazarın bu döneme âit aktardığı bilgileri, olayları dışarıdan izleyen bir ilim adamı gözüyle inceleyerek ele aldığını düşünmek, daha doğru gözükmemektedir.

Müellif, döneme ait bilgileri verirken eserinde baştan beri izlemiş olduğu üsluptan ayrılmamış, olayları kronolojik sıraya göre aktarmıştır. Ağırlıklı olarak askerî ve siyasi olayları zikretmiştir. Bu eser, genel İslam Tarihi içerisinde Abbâsî Devleti (132-656/749-1258) tarihi ile birlikte, Mütevekkil (232-248/847-861), Muntasır (247-248/861-862), Müsta'in (248-252/862-866) ve Mu'tezz (252-255/866-869) döneminde Türkler'in faaliyetleri, halifeler üzerindeki etkileri, kendi aralarındaki çekişmelerin yol açtığı siyasi bunalım ve çatışmalar hakkında, bol miktarda bilgiyi ve ayrıntılı rivâyetleri aktarmaktadır. Bu yönüyle de mürâcaât ettiğimiz kaynakların başında yer almaktadır.

Taberî'deki rivâyetlerden sıhhatli olanları seçip nakletmesi yönüyle, onun özeti mâhiyetinde bir eser ortaya koymakla birlikte, muhtemelen kendi zamanına kadar ulaşan diğer tarih kitapları da inceleme fırsatı bulmuş olan İbnü'l-Esîr'in (ö.630-1232)

¹ Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l Fadl İbrahim, Mısır 1968.

el-Kâmil fi't-Târih'i,² çalışmamızın en temel başvuru kaynaklarından biri olma özelliğine sahiptir. Ayrıca bu eser, İbnü'l-Esîr'in halifelik merkezi dışındaki bölgelerde gerçekleşen olayları da zikretmiş olması sebebiyle, Mu'tezz döneminde, özellikle merkeze uzak bölgelerde, merkezi otoritenin zayıflamasının bir sonucu olarak ortaya çıkan isyanlar hakkında, ulaştığımız bilgilerin temel kaynağı durumundadır.

Çalışmamızda istifade ettiğimiz kaynaklardan biri de Mes'ûdî'nin (ö.346/957) *Murûcu'z-Zeheb*³ adlı eseri olmuştur. Müellif, eserinde bu dönem cereyan eden hemen hemen bütün olaylar hakkında uzun ya da kısa bilgilere yer vermektedir. Eserde, Türkler'in halifeler üzerindeki hâkimiyetlerini, yaşanan iktidar mücâdelelerini ve halifelerin çaresizliğini ifade eden rivâyetler, bu dönemde ortaya çıkan siyasi kargaşayı anlamamız açısından önemlidir.

Mes'ûdî'nin bir diğer eseri olan *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*⁴ da kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Bu eser, Mu'tezz'in, Mütevekkil döneminde veliaht tayin edilmesi ve hilâfeti esnasında Türkler'in hâkimiyetine karşı verdiği mücâdele hakkında kısa bilgiler vermektedir. Ancak bu bilgilerin Taberî'nin eseri kadar hacimli olmadığını ve farklılık içermediğini belirtmek gerekmektedir.

Çalışmamızın ana kaynaklarından biri olma özelliğine sahip olan bir diğer eser de İbn Kesîr'in (ö.774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*⁵sidir. Bu eserde, Mu'tezz dönemi ve öncesindeki askerî ve siyasi olaylar hakkında ayrıntılı bilgi bulmak mümkündür. Kronolojik sıraya göre olayları nakleden eser, bu dönemde meydana gelen iç isyanlar hakkında da ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Yararlandığımız kaynaklardan olan Suyûti'nin (ö.911/1505) *Târîhu'l-Hulefâ*⁶ adlı kitabı, Mu'tezz dönemiyle ilgili özet bilgiler vermekte, özellikle de Mu'tezz'in kişisel özellikleriyle ilgili kısa fakat önemli bilgiler aktarmaktadır.

² İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasen, *el-Kâmil fi't-Târih*, I-XII, Dâru's Sadr, Beyrut 1982.

³ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, thk. M.Muhyiddin Abdilhamid, 4.Baskı, Mısır 1960.

⁴ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, Bağdât 1938.

⁵ İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mısır 1932.

⁶ Suyûti, Celâlüddin Abdurrahman Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. M. Muhyiddin Abdilhamid, 4.Baskı, Kahire 1979.

⁷ İbnü'l-Cevzî, Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Târîhi'l Mülûk ve'l Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir A'tâ - Mustafa Abdulkâdir A'tâ, Beyrut 1992

Her yıla ait olayları anlattıktan sonra, tek tek, o yıl vefat eden şahısların hayat hikayelerini anlatan İbnü'l-Cevzî (ö.597/1201), biyografi ağırlıklı *el-Muntazam*⁷ adlı eserinde, incelediğimiz dönemde gerçekleşen siyasi ve askerî olaylar hakkında bilgiler verilmiştir. Bu olayları daha çok Taberî'den nakleden müellifin verdiği bilgiler arasında, Mu'tezz döneminde Türkler'in faaliyetleri ve yaşanan iç çekişmeler önemli yer tutmaktadır.

Yine bu dönemde yaşamış olan Ya'kûbî'nin (ö.283/897) *Târîh*'i⁸, Mu'tezz'in halife olmadan önceki faaliyetleri, halifeliği öncesinde ve halifeliği esnasında Türkler'in faaliyetleri hakkında verdiği bilgilerle yararlandığımız kaynaklardan biri olmuştur.

Zehebî'nin (ö.709/1374) *Düvelü'l-İslâm*⁹ adlı eseri de özellikle Mu'tezz'in halifeliği Müsta'in'den devralmak için verdiği mücâdele hakkında, kısa da olsa verdiği bilgilerle, yine aynı müellife ait *Târîhu'l-İslâm*¹⁰ ve *Siyer-i A'lâmu'n-Nubelâ*¹¹ adlı eserler de Mu'tezz döneminde yaşanan olaylar hakkında içerdiği rivâyetlerle araştırmamızın kaynaklarından olmuştur.

İbn Tiktakâ (ö.709/1309), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*¹² adlı eserinde döneme ait kısa bilgiler vermektedir. Ancak eserde, Muntasır döneminden itibaren, Müsta'in ve Mu'tezz ile devam eden iç karışıklıkların yaşandığı süreçte, halifelerin nasıl Türkler'in kontrolü altında olduklarına ve irade ortaya koyamadıklarına dair dönemin genel siyasi durumunu özetleyen ilginç rivâyetler aktarılmaktadır.

İbnu'l-Verdî'nin (ö.749/1349) olayları kronolojik sıraya göre verdiği *Târîhu İbn'il-Verdî* adıyla da bilinen *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*¹³ adlı eseri yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

⁸ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb ibn-i Vâdih, *Târîhu Ya'kûbî*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1960.

⁹ ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman, *Düvel'ül-İslâm*, Beyrut 1405/1985.

¹⁰ ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Doktor Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut 1415/1994.

¹¹ ez-Zehebî, Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman, *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1403/1983.

¹² İbn Tiktakâ, Muhammed b. Ali b Tabâtabâ, *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, thk. Memduh Hasen Muhammed, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Beyrut ts.

¹³ İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ömer, *Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbâr'il-Beşer (Târîh'u İbn'ül Verdî)*, thk. Ahmet Rıfat el-Bederâvî, 1.Baskı, Beyrut 1970.

Abbâsî Devleti tarihini konu alan çalışmalar arasında el-Hudarî Bek'in *Muhâdarâtü't-Târîhi'l-Ümeme'l-İslâmiyye:ed-Devletü'l-Abbâsîyye'si*¹⁴ ve Yûsuf el-Îş'ın *Târîhu'l-Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*¹⁵ adlı eserlerini de kaydetmek gerekir. Mahmud Şâkir'in Abbâsî Devleti tarihi içerisinde, incelediğimiz dönemin de kapsamlı bir özetini ihtivâ eden *et-Târîhu'l-İslâmî*¹⁶, İbn Haldûn'un (ö.808/1406) *Târîhu İbn Haldun*¹⁷, Ebû'l-Fîda'nın (ö.732/1331) *Târîh-u Ebi'l Fidâ* olarak da bilinen *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*¹⁸, Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1071) *Târîhu Bağdat*¹⁹, Kalkaşendî'nin (ö.860/1418) *Mâsirü'l-Enâfe*²⁰, Hasan İbrahim Hasan'ın *Siyasal, Dînî ve Kültürel İslam Tarihi*²¹ adlı eserleri de çalışmamız esnasında yararlandığımız kaynaklardan olmuştur.

Philip Hitti'nin *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*²² ise çalışmamızın batılı kaynaklarındanıdır.

Son dönem eserlerden, Türklerin İslam Devleti ile olan münasebetini kronolojik sıraya göre anlatan Hakkı Dursun Yıldız'ın *İslamiyet ve Türkler*²³ adlı eseri, temel kaynaklarda geçen rivâyetleri esas alarak, hem genel Abbâsî Devleti tarihinde hem de Mu'tezz döneminde Türkler ve siyasi olaylardaki rolleri hakkında genel bilgiler vermektedir. Mu'tezz dönemiyle ilgili olaylar Hakkı Dursun Yıldız tarafından redakte edilen ve yazarın adı geçen eserinin ilgili bölümlerinin aynısı olan, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*²⁴ adlı eser de incelediğimiz konularla ilgili ve genel İslam tarihi içerisinde Abbâsî Devleti tarihine dair detaylı bilgiler içermektedir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi gibi kaynaklarda yer alan maddeler, ele alınan konular hakkında varılan son kanaatler

¹⁴ Hudarî Bek, Muhammed, *Muhâdarât'ü Târîhi'l-Ümeme'l-İslâmiyye ed-Devlet'ül-Abbâsîyye*, Mısır 1970.

¹⁵ el-Îş, Yûsuf, *Târîh 'ul-Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsîyye*, thk., Muhammed Ebû'l Ferec el-Îş, Dımeşk 1982.

¹⁶ eş-Şâkir, Mahmud, *et-Târîhu'l-İslâmî*, Beyrut 1991.

¹⁷ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldun*, Beyrut 1971.

¹⁸ Ebû'l-Fîdâ, İmâdüddin İsmâil, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer* (Târîhu Ebi'l-Fidâ), Dâru'l Mârifet, Beyrut ts.

¹⁹ el-Hatîb el Bağdâdî, Hâfız Ebubekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdât*, Beyrut ts.

²⁰ el-Kalkaşendî, Ahmed b. Abdullah, *Mâsirü'l-Înâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut, ts.

²¹ Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasal, Dînî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev., İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş, Kayihan Yayınları, İstanbul 1985.

²² Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih TUĞ, İstanbul 1995.

²³ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2000.

²⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Komisyon, İstanbul, 1989.

ışığında hazırlanmış olmaları ve sunmuş oldukları kaynakça ile çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır.

II. MU'TEZZ ÖNCESİ ABBÂSÎ DEVLETİ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

A.Abbâsî Devleti'nin Kuruluş Dönemi

Adını Hz.Muhammed(sav)'ın amcası Abbas b. Abdulmuttalip'ten alan Abbasî Devleti, Rebûlevvel 132/Ekim 749 tarihinde kurulmuştur. Abbâsîler'in, Emevîler'den iktidarı devralmaları, İslam Tarihi açısından dönüm noktası teşkil eden önemli olaylardan olup, Emevî idaresinden memnun olmayan çeşitli grupların yoğun bir propaganda ve teşkilatlanma çabaları sonucunda gerçekleşmiştir.

Bilindiği gibi, İslam öncesi Araplar'ın sosyal hayatında en belirgin özelliklerinden olan kabilecilik anlayışı, İslam'la birlikte kontrol altına alınmaya başlamıştı. İslam'ın tamamen ortadan kaldırmayı amaçladığı bu ruh, bilhassa Emevîler döneminde, Emevî-Hâşimî, Mudarlı-Yemenli (Kuzey-Güney Arapları) gibi Arap unsurlar arasında yeniden ortaya çıktı ve Cahiliyye döneminde olan düşmanlıklar yeniden körüklenmeye başladı. Hilâfetin kendi hakları olduğuna inanan ve bu konuda haksızlığa uğradıkları düşüncesiyle Emevî iktidarına muhalefet eden Hz. Ali evladı ile onlarla birlikte hareket eden amcaoğulları Abbasoğulları'ndan oluşan Hâşimîler, Emevîler'in karşısında bir cephe oluşturdular.

Ayrıca aynı asabiyet anlayışı, mevali adı verilen İslâmiyet'i kabul etmiş Arap olmayan unsurların idârî, iktisadi ve sosyal bakımlardan ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmeleri ve onlara karşı bir baskı yöntemi şeklinde kendini gösterdi. Bu durum, mevalinin Emevî saltanatını yıkmaya yönelik faaliyetlerde aktif rol almasını sağlayan etkenlerden biri oldu.

98/717 yılında, Hz. Ali oğullarından Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed'in ölmesiyle, Emevîler'e karşı Hâşimî-Abbâsî hareketinin başına, Abbâsoğulları'ndan Muhammed b.

Ali b. Abdullah b. Abbâs (ö.125/743) geçti.²⁵ Bu değişimle Abbâsoğulları, kısa zamanda, Emevîler'e karşı girişilen hareketin yönlendiricileri haline geldiler.

Muhammed b. Ali, hazırladığı ihtilâl planıyla, nakîbler ve davetçiler tayin ederek onlara daveti yayarken bazı kurallara uymalarını ve propagandayı gizlice yürütmelerini emretti. Aynı zamanda davetler, Hz. Peygamber'in ailesi adına yapılacak böylece hareket, hem Abbâsoğulları'nı hem de Hz. Ali evladını içine alacaktı. Çünkü davetin yalnızca Abbâsoğulları adına yapılması durumunda, Hz. Ali evladının desteğini kaybetme tehlikesi ortaya çıkacaktı. 98/716 yılında başlayan, mevali ve Emevî yönetiminden rahatsız olan diğer grupların da katılımıyla yürütülen bu gizli propaganda hareketi, otuz yıl kadar sürdü ve özellikle Horasan bölgesinde etkili oldu.

Muhammed b. Ali'nin 125/743 yılında ölümüne kadar Abbâsî hareketi, önemli bir mesâfe katetmişti. Onun yerine geçen oğlu İbrahim b. Muhammed'in Ebû Müslim el-Horasânî'yi (ö.137/755) Horasan'a göndermesi ve Ebû Müslim'in 128/746'da burada hareketin idâresini ele almasıyla hareket gizli propaganda safhasından çıkıp eylem safhasına girdi. Böylece Emevî saltanatının çöküşüyle sona erecek savaşlar dönemi başladı. Uzun ve kanlı mücâdeleler sonunda, bir asra yakın hüküm sürmüş olan Emevî hanedanı tarihe karıştı ve Abbasîler hilâfet makamını ele geçirdi.²⁶ Rebîülevvel 132/Ekim 749 yılında, Kûfe'de Muhammed b.Ali'nin oğlu Ebû'l Abbas Abdullah es-Seffâh'a biât edilmesi,²⁷ son Emevî halifesi II. Mervan'ın Cemaziyelâhir 132/Ocak 750 tarihinde Zap savaşında yenilgiye uğratılması²⁸ ve Şam'ın ele geçirilmesiyle Abbâsîler, devletin yönetimini ele geçirdi. Böylece Moğollar tarafından 656/1258'de yıkılışına kadar yaklaşık beş asır hüküm sürecek olan Abbâsî Devleti kurulmuş oldu.

Abbâsîler, iktidarı ele geçirdikten hemen sonra, kendilerinin Hz. Peygamber ailesinin gerçek temsilcileri ve hilâfetin gerçek vârisleri olduklarını ileri sürerek, Hz. Ali evladını yönetimden uzaklaştırdılar. İhtilâl sürecinde birlikte hareket ettikleri Abbâsoğulları tarafından aldatıldıklarını gören Hz. Ali evladı, yeni yönetime de muhâlefet ederek, hilâfeti ele geçirmek için yeniden mücâdeleye girişti.²⁹ Aynı aileden yani

²⁵ Hasan, Hasan İbrahim, II, 293; Hitti, II, 430.

²⁶ Abbâsî ihtilâlinin gelişimi ve Abbâsî Devleti'nin kuruluşu hakkında geniş bilgi için bkz., Hasan, Hasan İbrahim, II, 293-305, 385 vd.; Hitti, II, 430-455.

²⁷ Taberî, VII, 421; Ya'kûbî, II, 350 vd.

²⁸ Taberî, VII, 432; Mesûdî, *Murûc*, III, 260.

²⁹ Hasan, Hasan İbrahim, II, 425 vd.

Hâşimoğulları'ndan olan Abbâsîler'le, her fırsatta yönetime isyan eden Hz. Ali evladı arasındaki mücâdele, Abbâsî Devleti tarihi boyunca devam etti. Hatta Abbâsîler, otoriteyi sağlamak için Hz. Ali evladına Emevîler'den daha sert davrandılar.

Abbâsîler'in iktidara gelişi, sıradan bir yönetim ya da hanedan değişikliği olmayıp İslam tarihinin en önemli olaylarından ve dönüm noktalarından birini teşkil eden bir değişimdir. Bu değişim, Emevî idaresinden memnun olmayan halkın ileri gelenlerinin yönettiği bir propagandanın ve çeşitli menfaat gruplarının müşterek hareketi sonucu gerçekleşti. Bu hareketin Emevîler'e karşı en büyük destekleyicisi, İranlılar ve Horasanlılardan oluşan mevali olduğu için, Abbâsîler'in yönetime gelişiyle, gerçek manada Arap devleti son bularak, Araplar'la diğer milletlerden ihtidâ etmiş olan Müslümanlar arasındaki farklılık ortadan kalktı. İdarî ve sosyal alanlarda Arap olmayan unsurların hâkim olduğu yeni bir dönem başladı. Abbâsîlerin zafer kazanmalarında önemli rol oynayan Horasanlılar, idari ve siyasi alanlarda önemli mevkîlerde yer almaya başladı. Özellikle İranlılar, devlet idaresinde önemli görevleri yürütmeye başladılar.³⁰ Bu değişim, daha sonraları özellikle Mu'tasım döneminden itibaren, askerî ve idari kadroları Türkler'in oluşturmaya başlaması şeklinde kendini gösterecektir.

B. Abbâsî Devleti'nin Birinci Dönemi

Abbâsî Devleti tarihini esas itibarıyla ikiye ayırmak mümkündür.³¹ Tarihi gelişmelere de uygun olan ve Abbâsî tarihini incelemeyi kolaylaştıran bu ayrıma göre birinci dönem, 132/750 yılında kuruluşun başlar ve 232/847 yılında Vâsık'ın (227-232/842-847) vefat etmesiyle son bulur. Abbâsîler'in altın çağı sayılan ve bir asır devam eden bu dönemde, es-Seffâh (132-136/749-754), Mansûr (136-158/754-775), Hârûn Reşîd (170-193/786-809), Me'mun (198-218/813-833) ve Mu'tasım (218-227/842-847) gibi dirâyetli halifeler devleti yönetti. Bu halifeler sayesinde siyasi, askerî, sosyal ve iktisadi alanlarda büyük bir gelişim gösteren Abbasî Devleti, İslam tarihinin en önemli iktidarı haline geldi. Bu dönemde, özellikle Bizans'a karşı düzenlenen seferlerde, büyük başarılar elde edildi ve Abbâsî Devleti, dünya devleti haline geldi. İlmî ve kültürel açıdan da yoğun bir gelişme ve canlılık yaşandı ve ileriki dönemlerde zirveye ulaşacak olan İslam medeniyetinin temelleri bu dönemde atıldı.

³⁰ Hitti, I, 440-441; Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", DİA, I, 34.

³¹ eş-Şâkir, Mahmud, V, 237.

232/847’de, Mütevekkil’in halife olmasıyla başlayan ve 656/1258’de yıkılışla son bulan ikinci dönem ise halifelerin otoritelerini kaybettikleri, lüks ve eğlencenin arttığı duraklama ve gerileme dönemi olarak kabul edilir. Bu dönemde, hanedan üyeleri arasındaki iktidar mücadeleleri ve ordu birlikleri içerisinde bulunan çeşitli unsurların nüfûz mücadeleleri had safhaya çıktı. Merkezî otorite zayıfladığı için ülkenin çeşitli bölgelerinde, çok sayıda yarı bağımsız hanedanlar ortaya çıkmaya başladı. İlk dönemde pek çok alanda görülen ilerleme bu dönemde yerini duraklama ve gerilemeye bıraktı. Ancak ilk dönemde temelleri atılan ilmî ve kültürel faaliyetler bu dönemde meyvesini vermeye başladığından bu alanda yükselme devam etti.

İlk halife Ebû’l Abbas es-Seffâh, halifeliği süresince, bir taraftan yeni devleti tesis etmeye çalışırken bir taraftan da Emevîler’e karşı girişilen intikam hareketleriyle meşgul oldu.³² Emevî hanedanı mensuplarından canını kurtarabilenler, ülkenin çeşitli yerlerine dağıldılar. Bu hanedandan Abdurrahman b. Mervan ise Endülüs’e kaçtı ve Endülüs Emevî Devleti’ni kurdu.³³ Bu dönemde, Emevîler’i destekleyen bazı Arap kabileleri isyan ettiyse de bu isyanlar süratle bastırıldı.

Ebû’l-Abbas, hükümet merkezini Şam’dan Irak’a taşıdı. Ancak Hz. Ali evladı taraftarlarının yoğun olarak yaşadığı Kûfe yerine buraya yakın bir yerde inşâ ettirdiği ve Hâşimiyye³⁴ adını verdiği şehre yerleşti ve burayı hilâfet merkezi yaptı.³⁵

Ebû’l-Abbas es-Seffâh döneminde gerçekleşen önemli olaylardan biri de 133/751 yılında, Türk-İslam ve dünya tarihi bakımından büyük önem taşıyan, Müslümanların Çinliler’i yenilgiye uğrattığı Talas Savaşı’dır.³⁶

Zilhicce 136/Haziran 754’de vefat eden³⁷ Ebû’l-Abbas’dan sonra yerine geçen Ebû Ca’fer el-Mansûr, bir çok bakımdan Abbâsî Devleti’nin gerçek kurucusu kabul edilir. Mansûr, kendisine isyan eden amcası Abdullah b. Ali üzerine Ebû Müslim (ö. 137/755) Horasanî’yi göndererek bertaraf etti.³⁸ Ardından kendi iktidarı açısından tehlikeli gördüğü için, Abbâsî Devleti’nin kuruluşunda etkin rol üstlenmiş, büyük nüfûz ve

³² Hitti, I, 458.

³³ Hasan, Hasan İbrahim, III,40; Hittî, II, 707.

³⁴ El-Hamevî, Yâkût, *Mu’cemu’l-Buldân*, Dâru’s-Sadr, Beyrut 1968, V,389.

³⁵ Ya’kûbî, II,358.

³⁶ Yazıcı, Nesîmî, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2004, 36 vd.

³⁷ Taberî, VII, 470.

³⁸ Taberî, VII, 474-479.

iktidar sahibi olan Ebû Müslim'i öldürttü.³⁹ Ebû Müslim'in ölümünden sonra, onun intikamını almak için Horasan'da ortaya çıkan Sunbâd isyanı gibi isyanlar bastırıldı.⁴⁰ Ayrıca Hz. Ali evladından isyan eden Muahmmmed b. Abdullah ve İbrahim b. Abdullah öldürülerek bu isyan hareketi de bertaraf edildi.⁴¹

Mansûr döneminde gerçekleşen bir olay da İslam tarihinde önemli bir yer tutan Bağdat şehrinin kurulmasıdır.⁴² Buraya ilim ve fikir adamlarının toplanarak şehrin büyük bir ilim, kültür ve ticaret merkezi olması sağlandı. Mansûr, selefi Ebû'l Abbas'ın kendisinden sonra ikinci sırada veliaht tayin ettiği İsâ b. Mûsâ'yı çeşitli hilelerle veliahtlıktan azledip, yerine kendi oğlu Mehdî'yi veliaht tayin etti. Halktan ve devlet ricâlinden Mehdî için bîat aldı. Bu tayin sayesinde Mansûr, kendisinden sonraki Abbâsî halifelerinin tamamının kendi soyundan gelmesini sağlamış oldu.⁴³

Abbâsî idaresini sağlam bir hale getiren Mansûr'un Zilhicce 158/Ekim 775'de vefatının⁴⁴ ardından oğlu Mehdî (158-169/775-785) halife oldu. Mehdî'nin halife olmasıyla, halife Vâsık dönemine kadar sürecek olan ve Abbâsî Devleti tarihinin en güçlü dönemi olarak kabul edilen dönemi başladı. Mehdî dönemi, kendisinden önce hâkim olan şiddet ve baskının yerini îtidal ve yumuşamaya bırakmaya başladığı bir dönem olarak kabul edilir. Hilâfete geldikten sonra devletin kasasında yüklü bir hazine bulan Mehdî, önemli ıslahatlar gerçekleştirdi. Mescid-i Harâm'ı genişletmesi ve Mekke yolunda konaklama tesisleri inşâ etmesi onun icraatlarından bazılarıdır.

Mehdî döneminde, ilahlık iddiasında bulunan Mukannâ isyanı ortaya çıktı.⁴⁵ Bu isyan, devleti uzun süre meşgul ettikten sonra bastırılabilirdi. Ayrıca bu dönemde, eski İran dinlerinin yeniden ihyâsı için ayaklanan zındıklarla mücâdele edildi. Bu kişilerle mücadele ve onları takip için "Dîvân-ı Zenâdika" adlı biri birim oluşturuldu.⁴⁶

Mehdî, kendisinden sonra veliahtlık hakkından vazgeçmesi için İsâ b. Mûsâ'ya büyük miktarda para ve mal vererek oğulları Hâdî (169-170/785-786) ve Hârûn Reşîd lehine

³⁹ Taberî, VII, 479-494; Mes'ûdî, *Murûc*, III, 302-305.

⁴⁰ Taberî, VII, 489-494; İbnü'l-Esîr, V, 481.

⁴¹ Taberî, VII, 552-609; Ya'kûbî, II, 376 vd.

⁴² Taberî, VIII, 9-25; Ya'kûbî, II, 379-380.

⁴³ Taberî, VIII, 9-25; Ya'kûbî, II, 379-380.

⁴⁴ Taberî, VIII, 59-62; İbnü'l-Esîr, VI, 17-32.

⁴⁵ Taberî, VIII, 135 vd.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, VI, 38 vd.

veliahtlıktan çekilmesini sağladı.⁴⁷ Mehdî'nin Muharrem 169/Ağustos 785'de ölümü⁴⁸ üzerine halife olan Hâdî (169-170/785-786), bir yıl gibi kısa bir süre halifelik yaptı.

Hâdî, kardeşi Hârûn Reşîd'i veliahtlıktan azledip, yerine oğlu Ca'fer'i veliaht tayin etmek için çaba harcadıysa da bunda başarılı olamadan Rebûlevvel 170/Eylül 786'da vefat etti.⁴⁹ Hâdî'den sonra halifeliği devralan Hârûn Reşîd (170-193/786-809) ve oğlu Me'mun zamanı, Abbâsî Devleti'nin en parlak çağı oldu. Siyasi, ilmî ve kültürel alanda pek çok önemli gelişmeler kaydedildi.

Hârûn Reşîd, halife olduktan sonra, Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'yi vezir tayin etti. Yaklaşık on yedi yıl vezirlik yapan Yahyâ ve oğulları Ca'fer ve Fazl, devlet idaresinde ciddi bir otorite sahibi olarak önemli bir duruma geldiler. Hârûn Reşîd, başlangıçta büyük yetkiler vererek görevlendirdiği bu aileyi, 187/803 yılında çeşitli bahânelerle bertaraf ederek, devlet içindeki Bermekî ve Fars nüfuzuna son verdi. Abbasîler'in kuruluşundan itibaren devlet içerisinde yüksek dereceli memurluklarda bulunmuş ve vezirlik yapmış, Fars kültür ve medeniyetinin Abbâsî Devleti'ne taşınmasında önemli rol oynamış olan İran asıllı Bermekî ailesinin cezalandırılması, bu dönemin en önemli olaylarındanıdır.⁵⁰ Bermekî ailesinin bertaraf edilmesiyle Abbâsî Devleti üzerindeki Fars etkisi, etkinliğini yitirmeye başladı.

Hârûn Reşîd dönemi, bir çok alanda olduğu gibi dış politikada da Abbâsî Devleti'nin en parlak dönemiydi. Bizans'a karşı düzenlenen seferlerde, önemli başarılar elde edildi. Daha önce yapılmış anlaşmaya uymak istemeyen Bizans hükümdarı I. Nicephorus, kendisiyle savaş için hazırlanan Abbâsî orduları karşısında tutunamayacağını anlayınca, sulh teklifinde bulunmak ve vergi ödemek zorunda kaldı.⁵¹

Hârûn Reşîd dönemi, bir çok yönden devletin en parlak çağı olmakla birlikte, önceki dönemlerde olduğu gibi, iç karışıklıkların ve isyanların da sıkça yaşandığı bir dönem olmuştur. Suriye'de öteden beri devam eden Kaysî-Yemenî mücâdelesinin sonucunda,

⁴⁷ Taberî, VIII, 124-128; İbnü'l-Esîr, VI, 44-45.

⁴⁸ Taberî, VIII, 168; İbnü'l-Esîr, VI, 81 vd.

⁴⁹ Taberî, VIII, 187; İbnü'l-Esîr, VI, 96-99.

⁵⁰ Taberî, VIII, 287-300; İbnü'l-Esîr, VI, 175-180,.

⁵¹ Taberî, VIII, 307-313, 320-322; İbnü'l-Esîr, VI, 184-196

176-177/792-793 yıllarında ortaya çıkan çatışmalar halifenin gönderdiği birlikler tarafından bastırıldı.⁵²

Hız. Ali evladından Yahyâ b. Abdullah, 176/792-793 yılında, Deylem’de isyan etti. Fazl b. Yahyâ, bu isyanı bastırarak Yahyâ b. Abdullah’ı yakalayıp Bağdat’a getirdi. Halife tarafından serbest bırakılan Yahyâ, kısa bir süre sonra tekrar yakalanıp öldürüldü.⁵³ Yine Hız. Ali evladından İdrîs b. Abdullah (ö.177/793), Kuzey Afrika’ya giderek 172/788 yılında, Fas’da “İdrisîler” adında yeni devlet kurdu.⁵⁴ Halife, İdrisîler’in bölgede giderek hâkimiyetini güçlendirmesinden rahatsız olmaya başladı. İdrisîler ile doğrudan mücâdeleye girmek istemeyen Hârûn Reşîd, Kuzey Afrika valiliğinin ailesinde kalması şartıyla kendisine mürâcaat eden İbrahim b. Ağleb’i, 184/800 yılında, geniş yetkilerle buraya vali tayin etti.⁵⁵ İbrahim, Kuzey Afrika’ya hilâfet merkezinden her yıl gönderilen parayı almayacağını, ayrıca her yıl Bağdat’a bir miktar para göndereceğini vaad etti. Aynı zamanda, İdrisîler’in Abbâsî topraklarına olan saldırılarını önleme sözü verdi. Böylece ismen halifeye bağlı olmakla birlikte, müstakil hareket eden Ağlebîler Devleti kurulmuş oldu. Ağlebîler’e tanınan bu yetki, bölgedeki isyanları bastırmak ve İdrisîler’in Abbâsî topraklarına saldırılarını önlemek için takip edilen siyasetin bir sonucuydu.

Hârûn Reşîd, kendisiden sonra sırasıyla halife olmaları için oğulları Emin, Me’mun ve Mu’tasım’ı veliaht tayin etti.⁵⁶ Hârûn Reşîd’in üç oğlunu sırasıyla veliaht tayin etmesi ve bu durumun yol açtığı iç çatışmalar, ileriki dönemlerde Halife Mütevekkil’in (232-248/847-861) üç oğlu Muntasır (247-248/861-862), Mu’tezz (252-255/866-869) ve Müeyyed’i (ö. 252/866) sırasıyla veliaht tayin etmesi ve veliahtlar arasında çıkan kargaşayla benzerlik göstermektedir. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Halife Mu’tezz de tıpkı Hârûn Reşîd tarafından veliaht tayin edilen ve birbiriyle hilâfet mücâdelesi veren Emin ve Me’mun gibi, kardeşi Muntasır ve amcasının oğlu Müsta’in (248-252/862-866) ile hilâfet mücâdelesini verdi. Aynı şekilde bu mücâdeleler büyük bir fitneye ve bir çok kişinin hayatını kaybettiği çatışmalara neden oldu.

⁵² Taberî, VIII, 251-252,262 vd; İbnü’l-Esîr, VI, 127-132.

⁵³ Taberî, VIII, 242-245; İbnü’l-Esîr, VI, 125-126.

⁵⁴ Mes’ûdî, *Murûc*, III, 308.

⁵⁵ Taberî, VIII, 272.

⁵⁶ Taberî, VIII, 275-276; İbnü’l-Esîr, VI, 173.

Cemâziyelâhir 193/ Mart 809'da, Hârûn Reşîd'in ölümünden sonra⁵⁷ yerine geçen Emin (193-198/808-813), kardeşi Me'mun'u veliahtlıktan azletmek için mücâdeleye başladı. Halife Emin dönemi, Emin ve Me'mun'un hilâfet mücâdelesiyle geçti. Devleti ikiye bölünme tehlikesiyle karşı karşıya bırakan bu mücâdeleye, Emin'i destekleyen Arap unsurlar ile Me'mun'u destekleyen İranlı unsurlar damgasını vurdu. Bu fitne, Emin'in öldürülmesi ve Me'mun'un hilâfeti ele geçirmesi ile son buldu.⁵⁸

Gerek şahsiyeti ve gerek icraatlarıyla İslam Tarihi'nde önemli yeri olan Me'mun'un iktidara gelişiyle, İranlılar yönetimde daha fazla söz sahibi olmaya başladılar. Bu durum, Araplar'ın tepkisine ve bazı isyanların ortaya çıkmasına yol açtı.

Me'mun dönemi, uzun yıllar devleti meşgul etmesi bakımından İslam Tarihi'nin önemli hadiselerinden biri olan Babek isyanının ortaya çıktığı dönemdir. 201/816 yılında başlayıp, 223/837-838 yılına kadar süren ve devleti uzun süre meşgul eden bu isyan, Mu'tasım dönemine kadar sürdü ve o dönemde Babek'in yakalanıp halifenin emriyle öldürülmesiyle son buldu.⁵⁹

Halife Me'mun'u seleflerinden ayıran en farklı icraatı, 201/817 yılında kendisinden sonra halife olması için hanedandan olmayan, Hz. Ali evladından, Ali b. Mûsâ er-Rıza'yı veliaht tayin etmesidir. Abbâsî devlet geleneğinde mevcut olmayan bu tayin, Abbâsoğulları'nın tepkisine ve kesin bir şekilde karşı koymalarına yol açtı. Me'mun'un bu tarihi girişimi, Ali b. Mûsâ'nın, 203/819 yılında, şüpheli bir şekilde ölümü üzerine sonuçsuz kaldı.⁶⁰

Halife Me'mun'un önemli icraatlardan biri de Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini, devletin resmi görüşü haline getirmesi ve tarihte Mihne olayları adıyla bilinen olayların başlamasına yol açmasıdır. Kendisinden önceki halifeler gibi Halife Me'mun da çeşitli siyasi ve dinî muhâliflerine karşı Abbâsî hanedanının gücünü ve hâkimiyetini korumak için çeşitli alimler ve fâkihleri yanına çekmeye çalıştı. Bu bağlamda Mûtezile alimlerinden de yararlanmak istedi. Mu'tezile, Şia'nın en önemli tezi olan, imâmetin nass yoluyla Hz. Ali evladının hakkı olduğu şeklindeki görüşü reddediyordu. Halife Me'mun, Mû'tezile alimlerinin desteğini sağlamak ve onların görüşlerini, Hz. Ali evladı

⁵⁷ Taberî, VIII, 342; İbnü'l-Esîr, VI, 211 vd.

⁵⁸ Taberî, VIII, 365 vd.; İbnü'l-Esîr, VI, 222 vd.

⁵⁹ Taberî, VIII, 557-580.

⁶⁰ Taberî, VIII, 554-568; İbnü'l-Esîr, VI, 326.

gibi siyasi rakiplerine karşı kullanmak için, Mûtezilî inancı âdeta devletin resmi görüşü haline getirerek bu mezhebin Kur'an'ın yaratılmış olduğu yönündeki fikrine destek verdi.

Kısa sürede Kur'an'ın yaratılmış olduğu yönündeki fikir, devletin de desteğiyle iman ve küfür arasında bir ölçüt haline geldi. Alimler, bu konudaki fikirlerinin sorgulandığı bir çeşit imtihandan yani “Mihne”den geçiriliyor ve Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyenler, çeşitli baskı ve eziyetlere mâruz kalıyorlar hatta ağır bir şekilde cezalandırılıyorlardı.⁶¹ Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı fikri etrafında cereyan eden ve Mihne olayları olarak anılan bu olaylar, Me'mun'un vasiyetiyle, kendisinden sonra gelen halifeler Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde de aynen devam etti ve Mûtevekkil'in hilâfete gelmesinin ikinci yılında (234/848) son buldu.⁶²

Me'mun, hilâfedinin son yıllarında, Bizans seferleriyle meşgul oldu ve bu seferlerde, Bizans topraklarında önemli kaleler ve topraklar ele geçirildi. Bizans, halifenin orduları karşısında tutunamayınca barış istemek zorunda kaldı.⁶³ Ancak Me'mun'un Recep 218/Ağustos 833'de ölümü,⁶⁴ bu fetih hareketlerinin durmasına neden oldu.

Me'mun'un vefatının hemen ardından kardeşi Mu'tasım (218-227/833-842) halife oldu. Me'mun, oğlu Abbâs'ı değil de kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin etmişti. Bu durum, Abbâs'ı destekleyen Araplar ile Mu'tasım'ı destekleyen Türkler'in karşı karşıya gelmesine yol açtı. Ancak Mu'tasım, Türkler'den oluşan askerî birliklerin desteğiyle kontrolü ele almayı başardı.

Mu'tasım'la birlikte devlet idaresinde Türk nüfuzu, Arap ve İranlı unsurların önüne geçmeye başladı.⁶⁵ Yine Türk nüfuzunun etkisiyle Mu'tasım, Bağdat'ın kuzeyine Samerrâ şehrini kurarak, hükümet merkezini buraya taşıdı.⁶⁶ Me'mun döneminden itibaren orduda ağırlıkları giderek artan Türkler'in yerleştirildiği Samerrâ şehrinin devletin yeni merkezi olmasıyla, Türk nüfuzunun en üst seviyede hissedildiği ve 279/892 yılına kadar sürecek olan “Samerrâ” devri başlamış oldu.⁶⁷ Mu'tasım, Vâsık,

⁶¹ Taberî, VIII, 631 vd.

⁶² Taberî, IX, 190; İbnü'l-Esîr, VII, 65.

⁶³ Taberî, VIII, 623-624; İbnü'l-Esîr, VI, 417-419.

⁶⁴ Taberî, VIII, 646; İbnü'l-Esîr, VI, 431.

⁶⁵ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, 117.

⁶⁶ Taberî, IX, 17 vd.; İbnü'l-Esîr, VI, 451-452.

⁶⁷ Yazıcı, Nesîmî, 46; Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, 117.

Mütevekkil, Muntasır, Müsta'în, Mu'tezz, Muhtedî (255-256/868-869) ve Mu'temid'in (256-279/870-892) halifelik yapmış olduğu Samerrâ, Halife Mu'tezz'in diğer hanedan üyeleri ve Türkler ile verdiği iktidar mücâdelesini de dahil olmak üzere bir çok şiddet olayı ve iç çatışmalara sahne oldu.

Mu'tasım döneminde gerçekleşen önemli bir olay da Bizans'a karşı yapılan ve başarılı bir şekilde sona eren Ammûriye (Amorion) seferidir. 201/816 yılında Me'mun döneminde başlayan Babek isyanıyla meşgul olduğu bir sırada Bizans ordusu, bazı İslam şehirlerine saldırılar düzenleyerek, büyük yağma ve tahripler gerçekleştirdi. Babek isyanı bastırıldıktan hemen sonra, Bizans'ın bu saldırılarına cevap vermek isteyen Mu'tasım, 223/838'de, büyük bir sefer düzenledi. Ordu Ammûriye'yi zaptedince, Abbâsî ordularına direnemeyeceğini anlayan Bizans, barış istemek zorunda kaldı. Mu'tasım da bu barış isteğini kabul edip, seferi sonlandırarak Samerrâ'ya döndü.⁶⁸

Mu'tasım dönemi, Abbâsî Devleti'nin yükselme döneminin son noktası oldu. Onun Rebûlevvel 227/ Ocak 842' de vefatıyla yerine geçen oğlu Vâsık⁶⁹ (227-232/842-847), kendisinden önce var olan politikalarda pek bir değişiklik yapmadı. Bu dönem Abbâsî Devleti'nin en sakin dönemidir. Aynı zamanda bu dönem, duraklamanın başladığı dönem olarak kabul edilebilir.

Babası Mu'tasım tarafından veliaht tayin edilen Vâsık, aynı zamanda babasından milyonlarca dinar ve dirhemden oluşan zengin bir hazine devraldı. Bu zenginlik sayesinde Vâsık, halka bol ihsanda bulundu ve cömertliğiyle tanındı.⁷⁰

Vâsık, 24 Zilhicce 232/ 12 Ağustos 847 tarihinde, veliaht tayin etmeden vefat etti. Ölümüne sebep olan hastalığa yakalandığı günlerde, oğlu Muhammed'e hilâfet için bîat hususu sorulduğunda "Allah sağlığımda ve ölümüm esnasında bu işi yaptığımı bana göstermesin."⁷¹ diyerek veliaht tayin etmekten kaçındı. Bu durum, halife Vâsık'ı kendisinden önceki Abbâsî halifelerinden ayıran en önemli özelliğidir.

⁶⁸ Taberî, IX, 55-57; İbnü'l-Esîr, VI, 479 vd.

⁶⁹ Taberî, IX, 118,123; İbnü'l-Esîr, VI, 528.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, VII, 31; Ya'kûbî, II, 483.

⁷¹ Ya'kûbî, II, 483

Vâsık'ın ölümünün hemen ardından, Abbâsî Devleti tarihinde ilk defa, devlet erkânı yeni halifeyi seçmek için bir araya geldi. Devletin önde gelen şahsiyetleri Kâdî'l-Kudât Ahmed b. Ebî Duâd, ordu komutanları İnak et-Türkî ve Vasîf et-Türkî, üst düzey devlet görevlerini yürüten Ömer b. Ferec ve Ahmed b. Hâlid bu toplantıda hâzır bulunanlar arasındaydı. Yapılan görüşmeler esnasında Vâsık'ın oğlu Muhammed'e biat edilmesine karar verildi. Ancak Muhammed, henüz çok küçük yaştaydı. Toplantıda hazır bulunanlardan Vasîf et-Türkî, "Allah'tan korkmuyor musunuz? Bu çocuğa halifeliği nasıl verirsiniz? Onun namaz kıldırması bile câiz değildir."⁷² dedi. Bunun üzerine devam eden tartışmalarda, çeşitli isimler üzerinde duruldu. Vasîf'in itirazı ve ısrarlı tavrı ile Muhammed'den vazgeçilip, Vâsık'ın öldüğü gün yani 24 Zilhicce 232/12 Ağustos 847 günü, Mu'tasım'ın oğlu Ca'fer üzerinde ittifak edildi. Kendisine Mütevekkil ünvânı verilerek bîat edildi.⁷³ Böylece Türk unsurun hilâfet konusunda ilk kez bilfiil işe karışmasıyla bir halife seçilmiş oldu.⁷⁴

Böylece Mütevekkil, Abbâsî Devleti tarihinde ilk defa müşâvere yoluyla başa getirilen halife oldu. Orduyu elinde tutan Türkler'in onun halifeliğine destek veriyor olması, onu güçlendirdi ve konumunu sağlamlaştırdı. Bu bakımdan hilâfete geldikten sonra, herhangi bir karışıklık meydana gelmedi.

C. Abbâsî Devleti'nin İkinci Dönemi

Abbâsî Devleti'nin ikinci döneminin başlangıcı sayılan Mütevekkil dönemi, Mu'tezz'in de veliaht tayin edildiği ve devlet idaresinde görev almaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemde Türkler, hem diğer unsurlarla hem de kendi aralarında iktidar mücadelesi vermeye başlamıştır. Bu dönemde yaşananlar, sonraki halifeler Muntasır, Müsta'în ve Mu'tezz dönemine etkileri bakımından arz ettiği önem sebebiyle, ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

Mütevekkil halife olduktan sonra, idari kademelerde bazı değişiklikler yaptı. Bu değişikliklere, Mu'tasım ve Vâsık döneminde vezirlik yapan, yüksek bir mevki sahibi olan ve İbnu'z-Zeyyât adıyla tanınan, Muhammed b. Abdulmelik'le başladı. İbnu'z-Zeyyât, Vâsık döneminde Mütevekkil'e çok kötü davranmış ve Vâsık'ı Mütevekkil

⁷² Taberî, IX, 154; İbnü'l-Esîr, VII, 33-34.

⁷³ Taberî, IX, 154; İbnü'l-Esîr, VII, 33-34.

⁷⁴ Pamukçu, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, 172.

aleyhinde kışkırtarak cezalandırılmasını sağlamıştı.⁷⁵ İbnü’z-Zeyyât da muhtemelen Mütevekkil’e yaptıklarından ve onunla arasının kötü olmasından dolayı halife seçimi esnasında Mütevekkil’i desteklemeyip, Vâsık’ın oğlu Muhammed’de ısrar etmişti. Mütevekkil halife olursa kendisinden intikam almak istemesinden endişe ediyordu. Nitekim İbnü’z-Zeyyât’ın endişeleri yersiz değildi. Mütevekkil, onu İnak’ın nezâretinde yakalatırarak hapse attırdı. Ayrıca kendisine ve ailesine ait olan mallar, arâziler ve mücevherleri elinden alındı.⁷⁶ İbn’uz-Zeyyât, hapiste bir süre aç ve susuz bırakıldıktan sonra, yapılan çeşitli eziyetler sonucunda, 19 Rebûlevvel 233/3 Kasım 847’de öldü.⁷⁷

Mütevekkil, İbn’uz-Zeyyât’ın ardından, çeşitli sebeplerle bir çok üst düzey görevliyi azletmeye başladı. Halife Vâsık döneminde kendisine kötü davrananlardan birisi ve gözde katiplerden olan Ömer b. Ferec ve Ebû’l-Vezir adıyla bilinen Ahmed b. Hâlid’i de görevlerinden azletti.⁷⁸ Kendisine vezir olarak halifeliği boyunca bu görevi yürütecek olan, Türk asıllı Ubeydullah b. Yahyâ’yı tayin etti.⁷⁹ Böylece Ubeydullah b. Yahyâ, Abbasî Devleti’nde vezirlik makamına yükselen ilk Türk oldu.⁸⁰ Daha önceki görevleri hakkında detaylı bilgiye rastlanmayan Ubeydullah’ın devlet kademelerinde üst düzey görevlerde bulunduğu muhakkaktır.

Devlet kadrolarında yapılan bütün bu değişiklikler ve Ubeydullah’ın Abbâsî tarihinde ilk Türk vezir olarak görevlendirilmesi, Mütevekkil ile birlikte, Türk etkisinin devlet üzerinde en üst seviyede hissedilmeye başladığının bir göstergesidir. Aynı zamanda bu durum, Türk etkisinin askerî alanın da dışına çıkarak, siyasi ve idari alanda da kendisini göstermesi anlamına gelmektedir.

Mütevekkil, halifeliğinin ikinci yılında, Halife Me’mun’dan beri devam eden ve yukarıda bahsedilen Mihne uygulamalarına son verdi. Kur’an’ın yaratılmışlığı etrafında cereyan eden tartışmaları yasaklayıp, hilâfete geçtikten bir süre sonra Mihne uygulamalarını, yani din adamlarının sorgulanmaları ve cezalandırılmalarını kaldırdığını ilan etti.⁸¹ Mütevekkil, daha önceki dönemlerde bu konu yüzünden hapse girmiş

⁷⁵ Taberî, IX, 156-157; İbnü’l-Esîr, VII, 36-37.

⁷⁶ Taberî, IX, 158-159; İbnü’l-Esîr, VII, 38.

⁷⁷ Taberî, IX, 160-161; İbnü’l-Esîr, VII, 38.

⁷⁸ İbnü’l Cevzî, XI, 192-195.

⁷⁹ İbnü’l-Esîr, VII, 156.

⁸⁰ Pamukçu, Ekrem, 167.

⁸¹ Taberî, IX, 190; İbnü’l-Esîr, VII, 65.

olanların tamamını serbest bıraktı.⁸² Mütevekkil'in bu tavrı onu, mihne uygulamalarını tavizsiz bir şekilde sürdüren seleflerinden ayıran en önemli yönlerinden biridir.

Mütevekkil'in önemli icraatlarından birisi de kendisinden sonra, sırayla halife olmaları için üç oğlunu veliaht tayin etmesidir. Bilindiği gibi Emevîler ile başlayan veliaht tayini ilkesi Abbâsî tarihi boyunca da devam etti. Abbâsî halifeleri, ilk halife Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'tan itibaren çoğunlukla birden fazla veliaht tayin ettiler ve bu durum çoğunlukla kötü sonuçlar doğurdu. Çünkü tayin edilen veliahtlardan biri halife olur olmaz diğerini veliahtlıktan uzaklaştırmaya çalışıyor ve bunun neticesinde ortaya çıkan çekişmeler büyüyerek, bütün hanedan üyelerinin bir parçası olduğu bir kargaşa yumağı haline geliyordu. Hârûn Reşîd'in üç oğlunu veliaht tayin etmesi ve onun ölümünün ardından veliahtlar arasında meydana gelen kanlı mücâdeleler, bu durumun en belirgin örneğidir.

Veliaht tayini ile ilgili tüm bu tecrübelerle rağmen Mütevekkil de 27 Zilhicce 235/1 Haziran 850 tarihinde, kendisinden sonra halife olmak üzere, oğulları Muhammed, Ebû Abdullah Muhammed ve İbrahim'i veliaht tayin etti. Muhammed'e Muntasır Billah, Ebû Abdullah'a, Mu'tezz Billah, İbrahim'e de Müeyyed Billah ünvanlarını vererek, her birine siyah ve beyaz olmak üzere iki sancak tahsis etti. Siyah sancak veliahtlığın, beyaz ise kendilerine verilen idari yetkilerin simgesi, yani görev sancağı idi.⁸³

Mütevekkil, ayrıca ülkenin idaresini de oğulları arasında taksim etti. Büyük oğlu Muntasır'ın idaresine Ifrikiyye ile bütün Mağrib'i, Avâsım bölgesini, Kınnesrin ve bütün sınır boylarını, Sevâd bölgesini, Yemen ve Bahreyn'in yönetimini verdi. Müeyyed'e de Dimeşk ve Humus bölgelerini verdi. Mu'tezz'e ise Horasan ve Horasan bölgesine bağlı bütün yöreleri, Taberistan'ı, Azerbaycan, Ermeni ve Fars bölgelerini verdi.⁸⁴

Bu uygulamasıyla Mütevekkil, dedesi Hârûn Reşîd'in düştüğü ve devlete çok pahalıya mal olan, kardeş kavgasına sebep olan hatalı tutumu tekrar etmiş oluyordu. Mütevekkil, yine Hârûn Reşîd gibi veliaht tayini ile ilgili bir ahitnâme çıkarttı. Bu ahitnamede, veliaht tayininden maksadını şu şekilde ifade etmekteydi: "Veliaht tayini hakkında yazılan bu yazıda açıklanan her şeyi önce Allah, sonra aile fertleri, taraflar ve

⁸² Ya'kûbî, II, 485.

⁸³ Taberî, IX, 175-179; İbnü'l-Esîr, VII, 49.

⁸⁴ Taberî, IX, 176; İbnü'l-Esîr, VII, 49-50.

yardımcılarım, komutanlar huzurunda, herhangi bir baskıya maruz kalmadan, hür irademle yaptım. Bu tayinle Allah’a itaati, halkımın esenlik ve doğruluğunu, toplumda sözbirliğinin yaygınlaşmasını, barış ve uyumun olmasını diledim.”⁸⁵

Bu ahitnâmede Mütevekkil, oğullarının kendisinden sonra ihtilâfa düşmemeleri, hilâfet sırası gelene bîat etmeleri ve verilen sözde durulmasının gerekliliği gibi birçok konuya, en ince detayına kadar değinmektedir. Böylece istemediği durumların ortaya çıkmasını ve belirtilen şartlara ters davranılmasını engellemeye çalışmaktadır.

Mütevekkil, bu veliaht tayini ile Hârûn Reşîd örneğinde bazı kötü sonuçların ortaya çıktığını bildiği halde, kendisinden sonra uzun bir müddet tarihi süreci yönetmeyi ve arkasında uzun yıllar sürececek bir barış ortamı bırakmayı hedeflemişti. Ayrıca onun politikasının temelini oluşturan unsurlardan birisi de, her ne kadar Türkler’in desteğiyle halife olmuş olsa da, sürekli büyümekte olan bu gücü kırmaktı. Bu tayin ile kendi istediği kişilerin halife olmasını sağlayarak, Türkler’in halife seçimi, dolayısıyla da devlet yönetimi üzerindeki etkisini azaltmayı hedeflemişti.

Mütevekkil, veliaht tayininde ilk sırayı ve idari taksimatta en büyük payı, büyük oğlu Muntasır’a verdiği halde, daha sonra bu düşüncesinde bazı değişiklikler oldu ve Mu’tezz’e daha ayrıcalıklı davranmaya başladı. 240/854 yılında, beytûlmâldeki malların kontrolünü tamamen Mu’tezz’in yetkisine verdi. Ayrıca Mu’tezz’e, paralar üzerine ismini basması için izin de verdi.⁸⁶ Onun bu tutumundan rahatsız olan büyük oğlu Muntasır’ın tepkisi ile birlikte, Türk komutanların iktidar mücâdelesi, Mütevekkil’in katliyle sonuçlanacak siyasi çekişmelerin ortaya çıkmasına neden oldu.

Mütevekkil, Türkler’in desteğiyle halifelîğe geçmiş olmasına karşın, özellikle Me’mun döneminden itibaren tedricî olarak hâkimiyeti ele geçiren bu gücün etkisini azaltmak istiyordu. Bu amaçla harekete geçen halifenin ilk hedefi, hilâfet ordularının başkomutanı İnak oldu. Komutanı olduğu askerî birliklerden dolayı son derece kuvvetli olan İnak’ı yok etmek için halife, gizliden gizliye faaliyet yürütüyordu. Ayrıca İnak’a yeni vazifeler vererek, merkezden uzaklaştırmanın yollarını arıyordu.⁸⁷

⁸⁵ Taberî, IX, 176-177.

⁸⁶ Taberî, IX, 176; İbnü’l-Esîr, VII, 50.

⁸⁷ Taberî, IX, 166-167; İbnü’l-Esîr, VII, 43.

İnak, 234/849 yılında, hacca gitmek için izin istediğinde, aradığı fırsatı bulan Mütevekkil, ona derhal izin verdi. İnak, Zilkâde 234/ 13 Haziran 849'da, Samerrâ'dan ayrıldı. Onun çıkışından hemen sonra Mütevekkil, nüfûzlu bir komutanı yanına çekerek, ordunun tamamını karşısına almaktan kaçınmak amacıyla, büyük komutanlardan Vasîf et-Türkî'yi kendisine hâcip⁸⁸ edindi.⁸⁹

İnak hacda iken, Bağdat'ta bulunan Tâhîrîler ailesinden İshak b. İbrahim'e bir mektup yazan halife, İnak'ın Samerrâ'ya gönderilmemesini, hatta bir fırsatını bulup katledilmesini emretti. Bağdat yakınlarında İnak'ı karşılayan İshak, onu köşküne götürdü ve bir takım hilelerle yalnız kalmasını sağlayarak katletti.⁹⁰

Aslında Mütevekkil'in bu hareketi, istenilen sonucu vermekten uzaktı. Çünkü Türkler'in hâkimiyeti şahıslara bağlı değildi. Etkisiz hale getirilen Türk komutanının yerine, bir diğeri geçiyor ve aynı baskı ve Türk hâkimiyeti devam ediyordu.

Mütevekkil, İnak'ın katlinden sonra da Türkler'i etkisiz hale getirmek için çeşitli faaliyetlerde bulundu. Türkler'e karşı, diğer unsurlardan askerî birlikler oluşturdu. Ancak bu çabalar bir netice vermediğinden olsa gerek, halife, 20 Zilkâde 244/8 Mart 858'de, Samerrâ'yı terk edip Şam'a gitti. Devlet merkezini buraya nakletmek için divanları taşıdı. Bu durumdan endişeye düşen Türkler, çeşitli bahanelerle, silahlı gösteriler yapmaya başladılar ve halife üzerinde baskı kurmaya çalıştılar. Türkler'in bu baskılarına daha fazla dayanamayan Mütevekkil, iki ay Şam'da ikâmet ettikten sonra, yeniden Samerrâ'ya dönmek zorunda kaldı. Samerrâ yakınlarında, Ca'feriyye adını verdiği yere devlet dairelerini taşıyıp, burada ikâmet etmeye başladı.⁹¹ Böylece Arap unsurların daha güçlü olduğu Şam'a hilâfet merkezini taşıyarak Türkler'in devlet üzerindeki hâkimiyetini azaltma çabası, sonuçsuz kalmış oldu.

Şam'a döndükten sonra Türkler ile halife arasındaki ihtilâf daha da sertleşmeye başladı. Mütevekkil, yukarıda bahsedildiği gibi, daha önce 235/849 yılında oğullarını veliaht tayin ederken Muntasır, Mu'tezz ve Müeyyed şeklinde bir sıra belirlemişti. Ancak saraydaki çeşitli ayak oyunlarının da tesirinde kalarak, tutumunu Mu'tezz'in lehine

⁸⁸ Başlangıçta saray teşkilatındaki mabeynci mânasında kullanılan, ancak daha sonra çeşitli bölgelerde farklı anlamlar kazanan bir terim. Bu hususta bakz. "Hâcib", DİA, XIV, 508-511.

⁸⁹ Taberî, IX, 167; İbnü'l-Esîr, VII, 43.

⁹⁰ Taberî, IX, 168-169; İbnü'l-Esîr, VII, 46-47.

⁹¹ Taberî, IX, 210-212; İbnü'l-Esîr, VII, 85-87.

değiştirmeye başladı. Bu durum karşısında Muntasır, babasına karşı Türkler'le işbirliği yoluna gitti. Bu cepheleşmede büyük Türk komutanlar, Boğa es-Sağır ve Otamış, Muntasır'ın yanında yer alırken, Feth b. Hakan ve Ubeydullah b. Yahyâ gibi devlet adamları, Mütevekkil'in yanında yer aldılar.⁹² Türkler arasındaki bu ayrılığın sebebi olarak, Feth b. Hakan ve Ubeydullah b. Yahya'nın asker kökenli olmadıkları için askerlerden farklı bakış açılarına sahip olmaları düşünülebilir. Aynı zamanda siyasi iktidar anlamında çıkar çatışmalarının da bu ayrılıkta etkili olduğu söylenebilir. Her hâlükarda, Türkler'in kendi aralarında da bir birlik olmadığı ortadadır.

Mütevekkil, oğlu Muntasır'a kötü davrandığı ve valiahtlık konusundaki tavrını onun aleyhine değiştirdiği bu dönemde, Muntasır'ın yanında yer alan Türk komutanlardan biri olan Vasîf et-Türkî'nin mallarını da müsâdere ettirdi.⁹³ İşlerin kendi aleyhine geliştiğini düşünen Muntasır, Boğa es-Sağır ile görüşerek babası Mütevekkil'i öldürmeye karar verdi ve bir suikast planı hazırladı. Kendisine kurulan komplotan habersiz ve rivayetlere göre sarayda içki içmekte olan halife, aralarında Türk komutanlardan Vasîf et-Türkî, Bâgir et-Türkî, Boğa es-Sağır ve Mûsâ b. Boğa el-Kebîr'in bulunduğu bir grup tarafından, 4 Şevval 247/11 Aralık 861'de katledildi.⁹⁴

Bu olay, İslam tarihinde hilâfet ordusu tarafından bir halifeye karşı işlenen ilk cinayettir. Aynı zamanda, Türkler'in Abbâsî Devleti'nde tamamen hâkimiyeti ele geçirdiklerinin de bir göstergesidir. Cinayeti işleyenlerin bilinmesine rağmen hiçbir ceza almamış olmamaları, bu hâkimiyeti daha da net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mütevekkil'in katli ile Abbâsî halifelerinin hem siyasi otoriteleri hem de manevî nüfuzları, iyice zayıflamış oluyordu. Bundan sonra Muntasır, Müsta'in ve inceleyeceğimiz dönem olan Mu'tezz dönemini kapsayan bir kaos dönemi başladı. Bu dönem, halife ve komutanların katledilmeleriyle sonuçlanan iç karışıkların ve çatışmaların yaşandığı, merkezî otoritenin zayıflamasıyla da ülkenin çeşitli yerlerinde isyanların baş gösterdiği bir dönem olarak dikkat çekmektedir.

⁹²Taberî, IX, 222-225; İbnü'l-Esîr, VII, 95-100.

⁹³Taberî, IX, 222; İbnü'l-Esîr, VII, 95;

⁹⁴Taberî, IX, 222-225; İbnü'l-Esîr, VII, 95-100; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 121.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. HİLÂFET ÖNCESİ MU'TEZZ ve FAALİYETLERİ

A. MÜTEVEKKİL DÖNEMİNDE VELİAHT MU'TEZZ

Mu'tezz, Abbâsî halifelerinden Mütevekkil'in Rum asıllı ümmü veled olan Kabîha isimli cariyesinden, hicrî 232/846 yılı,⁹⁵ Rebûlâhir ayının⁹⁶ on birinde,⁹⁷ Samerrâ'da,⁹⁸ doğmuştur. Adı tam olarak Ebû Abdullah Muhammed el-Mu'tezz b. Ca'fer el-Mütevekkil b. Muhammed el-Mu'tasım b. Hârûn Reşîd'dir. O'na, Zübeyir ve Ahmed dendiği de rivâyet edilir.⁹⁹

Mütevekkil, kendi sağlığında halk ve ordu komutanlarından çocukları için veliahtlık bâiatı aldı. Buna göre oğullarından önce Muntasır, sonra Mu'tezz, son olarak da Müeyyed halife olacaktı.¹⁰⁰ Ya'kûbî, Mütevekkil'in Mu'tezz'in yanına Ahmed b. İsrâîl'i de kâtib olarak görevlendirdiğini zikretmektedir.¹⁰¹ Ayrıca Mes'ûdî'nin naklettiğine göre de Mütevekkil ve veziri Ubeydullah b. Yahyâ, Mu'tezz'in emrinde Araplar'dan ve diğer ırklardan on iki bin kişilik ordu kurdu.¹⁰²

B. MUNTASİR DÖNEMİNDE MU'TEZZ

Mütevekkil ünvanıyla halife olan Ebû Ca'fer Ahmed b. el-Mütevekkil Alallah döneminde, başta Ahmed b. Hasîb, Vasîf et-Türkî ve Boğa ve es-Sağîr olmak üzere Türkler, Muntasır öldüğünde yerine Mu'tezz geçtiği zaman, Mütevekkil'i katlettikleri için kendilerinden intikam alacağını düşünerek, Mu'tezz'in veliahtlıktan azledilip yerine Muntasır'ın oğlu Abdülvahhâb'ın veliaht olmasını sağladılar.

⁹⁵ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, 359.

⁹⁶ Ebû'l-Fîda, II, 45; el-Hatîb el-Bağdadî, II, 122.

⁹⁷ el-Hatîb el-Bağdadî, II, 122.

⁹⁸ el-Hatîb el-Bağdadî, II, 121; Ebû'l-Fîda, II, 45; eş-Şâkir, Mahmud, VI, 61.

⁹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 10.

¹⁰⁰ Taberî, IX, 176; İbnü'l-Esîr, VII, 50.

¹⁰¹ Ya'kûbî, II, 487.

¹⁰² Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 313.

248/862 yılında Muntasır, yönetime tamamen hâkim olduktan sonra, vezir Ahmed b. Hasîb ve Vasîf et-Türkî ile birlikte Mu'tezz ve kardeşi Müeyyed'i halifelikten azletmeye karar verdiler. Onlar, Muntasır'ın vefatından sonra, Mu'tezz'in hilâfete geçmesinden ve babası Mütevekkil'in intikamını almak istemesinden endişe ediyorlardı. Böylece boşu boşuna kan dökülecek ve kendi taraftarlarından bir çok kişi ölecekti. Bu durumda yapılacak en iyi şey Mu'tezz'in ve Müeyyed'in halifelikten azledilmesini sağlamaktı.¹⁰³

Türkler, bu konuda gayret sarfederek Muntasır'a isteklerini kabul ettirmek için ısrarcı oldular. “Onların yerine oğlun Abdulvahhâb’a, veliaht olarak bâat edelim”¹⁰⁴ dediler. Nihayet ikna olan Muntasır, Mu'tezz ve Müeyyed'i saraya çağırdı. Mu'tezz, halifenin kendilerini saraya çağırmaaktaki amacının ne olduğunu anladı ve kardeşi Müeyyed'e bu durumu söyledi. Ancak Müeyyed, buna ihtimal vermediğini söyledi. Hal' edildikleri kendilerine söylendiğinde Müeyyed, bunu hemen kabul etti ancak Mu'tezz, itiraz ederek, “Kesinlikle bunu kabul etmem. Eğer beni öldürecek olursanız, o sizin bileceğiniz iştir.”¹⁰⁵ dedi. Bunun üzerine Mu'tezz'i yakalayıp bir odaya hapsedtiler. Müeyyed, kızgınlıkla onlara:“Bu yaptıklarınız nedir, ey köpek herifler? Bizim kanımızı mı akıtmak istiyorsunuz? Efendileriniz üzerine bu şekilde hücum edip durursunuz. Bırakınız, onunla ben konuşayım!”¹⁰⁶ diye çıkıştı. Muntasır'ın izin vermesi üzerine Müeyyed, kardeşi ile baş başa konuştu. Ona, eğer veliahtlıktan çekilmezse öldürüleceğini, bu adamlara tek başına karşı koyamayacağını anlattı. Yine Mu'tezz'i ikna edebilmek için ona, “Eğer senin bu göreve gelip halifelik yapman Allah'ın bir takdiri ise hiç kimse buna engel olamaz”¹⁰⁷ dedi. Bunun üzerine veliahtlıktan çekilmeyi kabul eden Mu'tezz ve Müeyyed'e, Muntasır'a hitaben kendilerinin hilâfetin ehli olmadıklarını, bu işi yürütmek için güçsüz olduklarını, bundan dolayı böyle bir görevi yüklenmelerinin kendileri için helâl olamayacağını ifade eden bir mektup yazdırıldı. Kendilerine zorla yazdırılan bu mektupları, Muntasır'a sunmak için onun huzuruna çıktılarında, Muntasır'ın onlara söyledikleri, mevalinin yani Türklerin yönetim üzerindeki tahakkümünü açıkça ortaya koymaktadır:“Benim sizleri, küçük yaşta olan oğlumun büyüüp de onu veliaht edene kadar yaşayabileceğimi düşünerek bu görevden

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, VII, 112.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 112.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, VII, 112.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, VII, 112-113.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, VII, 113.

azlettiğimi mi zannediyorsunuz? Vallahi bu konuda asla bir tamaha düşmedim ve böyle bir arzum da olmadı. Allah'a yemin ederim ki, eğer böyle bir konuda iradem olsaydı, çocuklarımın bu makama getirilmelerinden, kardeşlerimin bu görevde kalmalarını mutlaka tercih ederdim. Ancak şu gördüğünüz adamlar var ya...’’¹⁰⁸ diyerek etrafında o anda ayakta duran ve oturan Türkler’i işaret etti ve şöyle devam etti:“Onlar sizi görevden azletmem hususunda bana bir hayli baskı yaptılar. Kabul etmediğim takdirde size bir zararları dokunmasından ya da sizleri öldürmelerinden korktum. İşte bundan dolayı benden istediklerini yerine getirdim. Benim için sizleri azletmek, öldürülmenizden daha kolay geldi’’¹⁰⁹ Muntasır’ın bu sözleri üzerine Mu’tezz ve Müeyyed, kardeşlerinin ellerine kapandılar ve Muntasır da kardeşlerini kucakladı. Bundan sonra Mu’tezz ve Müeyyed, orada bulunan kadıların, Hâşimoğulları’nın, ordu komutanlarının ve halkın ileri gelenlerinin huzurunda, kendi arzularıyla veliahtlıktan çekildiklerini ifade ederek, azledilmeyi kabul ettiler.¹¹⁰

Altı ay gibi kısa bir süre halifelik yapan Muntasır, yakalandığı şiddetli hastalık sonucu yirmi dört ya da yirmi beş yaşlarında iken vefat etti.¹¹¹ Onun ölümünden sonra Türkler ve Megâribe¹¹², yeni halifeyi hep birlikte seçme konusunda ittifak ettiler. Normal olarak halife olma sırası Mu’tezz’e gelmesine rağmen, özellikle kendilerini daha güvende hissetmek isteyen Türkler, harcadıkları çabalarla Mu’tezz’in halife olmasını engelleyip onun yerine, 6 Rebûlâhir 248/9 Haziran 862’de, Ahmed b. Muhammed b. el-Mu’tasım’a, yani Müsta’in’e (248-252/862-866) biât ettiler.¹¹³ Müsta’in, Mütevekkil b. Mu’tasım’ın kardeşi olan Muhammed b. Mu’tasım’ın oğludur.¹¹⁴ Halife olduğunda yirmi sekiz yaşında olan Müsta’in, yönetimi ele alır almaz, Türk devlet adamlarından olan Ahmed b. Hasîb ve Otamış’ı da kendisine vezir tayin etti.¹¹⁵

¹⁰⁸ İbnü’l-Esîr, VII, 113.

¹⁰⁹ İbnü’l-Esîr, VII, 113.

¹¹⁰ Taberî, IX, 244-246; İbnü’l-Esîr, VII, 113-114.

¹¹¹ Zettersteen, K.V., “*Muntasır*“, İ.A., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979., VIII, 580.

¹¹² Afşîn’in 213/828-829 yılında Mısırda çıkan isyanı batırmaya gittiği zaman esir olarak ele geçirdiği daha ziyade Mısır’ın yerlilerinden oluşan askeri birliğe verilen isim; Mütevekkil bunların sayılarını artırdı ve Türklerle karşı denge unsuru olarak kullanmak için teşkilatlandırdı; bkz. DGBİT, III, 246.

¹¹³ Ya’kûbî, II, 494; Suyûtî, 358; Mes’ûdî, *Murûc*, IV, 144.

¹¹⁴ İbnü’l-Esîr, VII, 118; İbnü’l-Cevzî, XII,6.

¹¹⁵ İbnü’l-Esîr, VII, 118.

C. MÜSTA'İN DÖNEMİNDE MU'TEZZ

Mu'tezz, Müsta'in döneminde de yine siyasi hedef olmaya devam etti. Müsta'in, Mu'tezz ve Müeyyed'in elindeki malları kadılar ve şahitler huzurunda zorla satın aldı. Geriye sadece Mu'tezz'e yirmi bin dinar, Müeyyed'e ise beş bin dinar gelir getiren kısmı bıraktı. Daha sonra da el-Cavsak'taki sarayda bir odaya hapsettirdi.¹¹⁶

Müsta'in'e bîat esnasında kargaşa yaşandı ve bazı komutanlar, Mu'tezz'e bîat edilmesi gerektiğini düşünerek karışıklık çıkardılar. Bütün halk Müsta'in'e bîatını sunduktan sonra bile ordudan, az sayıda kişiden oluşan bir grup çıkıp: “Ya Mu'tezz, ya Mansûr” diye bağırmaya başladı. Etrafında bir grup halkı toplamayı başaran bu kişilerin arasında Türkler'den de çok az sayıda ordu mensubu vardı. Ancak Türkler'in büyük bir kısmı ve ordunun geneli Müsta'in'den yana tavır alıp olaya müdahale etti. İki taraf birkaç gün süren şiddetli çatışmalarda her iki gruptan da bir çok kişi öldürüldü. Bağdat'ta birçok yer yağmalandı ve bir süre bu kargaşa devam etti. Müsta'in, bu olayları bastırdıktan sonra düzeni sağlayıp otoritesini kurdu. Bazı görevlileri azledip yerlerine kendisine taraf olan kişileri tayin etti.¹¹⁷

Müsta'in'in halifeliğine karşı çıkıp Mu'tezz'in halife olmasını isteyen Ebnâ'ya¹¹⁸ karşı, yukarıda zikredilen küçük bir grup hariç Türkler'in büyük çoğunluğu, Müsta'in'i destekliyor ve Megâribe ile birlikte hareket ediyorlardı. Türkler ve Megâribe, üç gün devam eden çatışmalar sonunda Mu'tezz taraftarlarını sindirmeyi başardılar.¹¹⁹ Bu mücâdele esnasında Türkler, saraya hücum ederek Mu'tezz ve Müeyyed'i öldürmek istediler. Fakat Ahmed b. Hasîb, Türkler'in bu hareketini engelledi. Ama Mu'tezz ve Müeyyed'in hapsolunmasını engelleyemedi.¹²⁰

Mütevekkil'in Türkler'in devlet üzerindeki baskılarını, bütün gücüyle engellemeye çalışmasına rağmen, onun ölümünden itibaren Türkler, devlet üzerinde egemenlik kurdular ve halifeleri çok zor duruma düşürmeye devam ettiler. Halifeler, Türkler'in elinde bir esir gibiydi, diledikleri kadar halifelikte bırakıp, diledikleri zaman onları

¹¹⁶ Taberî, IX, 258-259; İbnü'l-Esîr, VII, 119; el-Kalkaşendî, I, 241.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, VII, 117-118.

¹¹⁸ Abbasî ihtilali sırasında Horasan'da bulunan ve ihtilali destekleyerek onların iktidara gelmesini sağlayan, milliyet itibariyle Arap ve İranlılardan meydana gelen grup. Bu hususta bkz. DGBİT, III, 245.

¹¹⁹ Ya'kûbî, II, 494.

¹²⁰ Taberî, IX, 259.

azlediyorlardı.¹²¹ Türkler'in hilâfet üzerindeki bu etkinlikleri, Müsta'ın döneminde iyice arttı. Öyle ki, Vasîf et-Türkî ve Boğa es-Sağîr, Müsta'ın'i istedikleri gibi yönlendiriyorlardı. Hatta bir şâirin yazmış olduğu şu şiir, bize Müsta'ın'ın durumunu çok iyi özetlemektedir:

“Vasîf ve Boğa arasındaki kafeste bulunan bir halife,

Bir papağan gibi o ikisinin söylediği şeyleri tekrarlıyor.”¹²²

el-Fahrî'de geçen şu rivâyet, gerçekten de Türkler'in o dönemde halife üzerinde ne kadar etkili olduklarını çok iyi özetlemektedir:

Mu'tezz halife olduğu zaman, yakınları müneccim getirip, ne kadar halifelikte kalacağını ve ne kadar ömrünün kaldığını sordukları zaman, o anda orada bulunanlardan birisi, kendisinin bu durumu müneccimlerden daha iyi bildiğini iddia etti. Kendisine “Ne kadar?” diye sorulduğunda “Türkler ne kadar isterse o kadar” dedi.¹²³

Müsta'ın döneminden itibaren Türk komutanların kendi aralarındaki çatışmalar da gün yüzüne çıkmaya başladı. Bu çekişme sonucunda, Otamış ve kâtibi Şucâ b. Kâsım, halife Müsta'ın'ın gözleri önünde öldürüldü.¹²⁴

Otamış'ın öldürülmesi, Türkler'in kendi aralarındaki ayrılıkların belirginleşmesi ve bu ayrılıkların Mu'tezz dönemine olan etkileri bakımından önem arz etmektedir. Bu bakımdan dikkate değer olan bu olay şu şekilde cereyan etmiştir:

Müsta'ın, hilâfete geçtikten sonra annesine, veziri Otamış'a ve daha önce evini, cariyelerini, haremni, nöbetçilerini korumak ve bütün özel işlerini yürütmek üzere tayin ettiği Şâhek el-Hâdım'a, beytûlmâlden arzu ettikleri gibi istifâde edip istedikleri gibi tasarrufta bulunabilme imkânını tanımıştı. Beytûlmâle ülkenin dört bir yanından gelen gelirlerin büyük bir kısmı, bu üç kişinin eline geçiyordu. Otamış, beytûlmâldeki malların büyük bir kısmını kendisi için almıştı. Müsta'ın'ın oğlu Abbâs da Otamış'ın vesayeti altında ve eğitiminde idi. Bu üç kişinin kendileri ve adamları için aldıklarından arta kalanları da Otamış, Abbâs adına alıyor ve bu aldıklarını Abbâs için harcıyordu.

¹²¹ İbn Tiktakâ, 232.

¹²² Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 145.

¹²³ İbn Tiktakâ, 232-233.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 123-124.

Mevali darlık içinde bulunduğu hâlde, bu üç kişi, onların gözü önünde mallara el koyuyor ve diledikleri gibi kullanıyordu. Diğer komutanlar Vasîf ve Boğa, bu durumdan rahatsızlık duyuyorlardı. Mevalinin kışkırtmasıyla bu iki komutanın etrafındaki Türkler, Otamış'ı bertaraf etmek için ittifak ettiler. Rebûlâhir 249 /Haziran 863'te, Otamış, Müsta'in ile birlikte sarayda oturduğu bir sırada, sarayı kuşatarak ona saldırmak istediler. Durumu öğrenen Otamış, kaçmak istedi, ancak fırsat bulamayınca Müsta'in'den yardım diledi. Fakat Müsta'in, ona yardım etmedi. İki gün süren bu kargaşanın ardından, bu gruptan bazıları, saraya girip Otamış'ı ve kâtibi Şucâ'ı yakalayıp öldürdüler. Otamış ve Şucâ'nın evlerini yağmalayıp bütün mallarına el koydular. Otamış öldürülünce Müsta'in, Ebû Sâlih Abdullah b. Muhammed b. Yezdâd'ı vezir tayin etti. Dîvânu'l-Harâc'ın sorumlusu Fazl b. Mervân'ı da Türklerin baskısıyla, görevinden azledip yerine İsa b. Ferhânşâh'ı tayin etti. Vasîf et-Türkî'ye Ahvâz bölgesinin yönetimini, Boğa es-Sagîr'e de Filistin'i verip onları çeşitli yetkilerle donattı.¹²⁵

Otamış'ın öldürülmesi olayında Türkler'in de Otamış'a karşı olması, Türkler'in kendi aralarında birliğin olmadığını anlamamız açısından önemlidir. Ayrıca bu olay, Türkler'in kendi aralarında ve devletin askerî ve idârî alanlarında, ileride ortaya çıkacak kargaşalar için dönüm noktalarından biri olmuştur. Ekonomik ve siyasi iktidar kaygılarıyla birbirleriyle çatışan Türkler'in bu mücadelesine, halife herhangi bir şekilde müdahale edememiştir. Kazanan tarafın şartlarına göre hareket etmek zorunda kalmış, tamamen Vasîf ve Boğa'nın kontrolü altına girmiştir. Bu durum da yine ileride Müsta'in'in hilâfetten azliyle sonuçlanan anlaşmazlıkların ve çatışmaların çıkmasına yol açmıştır.

II. MU'TEZZ'İN HALİFE İLAN EDİLiŞİ ve MÜSTA'İN'LE MÜCÂDELE SÜRECİ

A. MU'TEZ'İN SAMERRÂ'DA HALİFE İLAN EDİLiŞİ

251/865 yılında, halife Müsta'in'in en büyük komutanlarından olan Boğa es-Sagîr ile başlangıçta Boğa'nın adamlarından olmakla birlikte çeşitli sebeplerden araları açılan Bâgir et-Türkî arasında çekişmeler meydana geldi. Bu çekişmeler, Bâgir'in, Boğa ve ona destek olan bir diğer Türk komutan Vasîf tarafından öldürülmesi ile sonuçlandı.

¹²⁵İbnü'l-Esîr, VII, 123-124; İbnü'l-Cevzî, XII, 21.

Bunun üzerine Bâgir'in adamları, Boğa ve Vasîf'i öldürmek amacıyla, bu katl olayına göz yumduğunu düşündükleri halife Müsta'in'i de suçlayarak, isyan çıkardılar. Samerrâ'da ortaya çıkan bu kargaşa sonucunda Müsta'in, Boğa ve Vasîf'i de yanına alarak 3 Muharrem 251/ 4 Şubat 865'de, Samerrâ'dan ayrıldı.¹²⁶ 5 Muharrem/6 Şubat Pazar günü de Bağdat'a vardı.¹²⁷ Müsta'in, Samerrâ'dan giden Türk komutanların geri dönme teklifini reddedince bu kişiler, yine aynı yılın 13 Muharrem 251/14 Şubat Çarşamba 865 günü, Mu'tezz'i hapishaneden çıkararak bîat ettiler. 14 Muharrem/15 Şubat Perşembe günü de tüm Samerrâ halkı bîat etti.¹²⁸

Fakat bu bîat sadece Samerrâ halkı için geçerli oldu. Samerrâ'daki Mu'tezz taraftarları ile Bağdat'taki Müsta'in taraftarları arasında yaklaşık bir yıla yakın mücâdele devam etti. Bu mücâdele, Müsta'in ve Mu'tezz arasında barış görüşmeleri neticesinde antlaşma sağlanmasıyla son buldu.¹²⁹ Bu antlaşmaya göre Müsta'in, 3 Muharrem 252 /24 Ocak 866 Perşembe günü kendisini hilâfetten azledip Mu'tezz'e bîat etti. Cuma günü yani ertesi gün de ¹³⁰ Bağdat'ta halk ve ordu mensuplarından bîat alındı.¹³¹ Mu'tezz için, tüm ülke tarafından 4 Muharrem 252/25 Ocak 866 Cuma günü bîat alındı.

B. MÜSTA'İN İLE MÜCÂDELE ve BÎÂT SÜRECİ

1. Türk Komutanların Kendi Aralarındaki Çekişmeler

Müsta'in'in azli ve Mu'tezz'in halife oluşu, Türkler'in kendi içindeki hesaplaşmaların ve çekişmelerin sonucu olmuştur. Müsta'in'in azl süreci, yukarıda bahsedilen Türk komutan Bâgir et- Türkî'nin iç çekişme sonucu, yine Türk olan komutanlar Boğa ve Vasîf tarafından öldürülmesi olayıyla başlamıştır.

Bâgir et-Türkî, Mütevekkil'in katledilmesinde bizzat görev alan, onun katillerden birisidir. Mütevekkil öldürüldükten sonra halife olan Muntasır'ın desteğiyle zenginleşti, halife tarafından kendisine yeni topraklar verildi. Bu topraklardan bir kısmını iltizam eden Bâgir'in topraklarından bir bölümü, Kûfe sevadında yer almaktaydı. Bu bölge

¹²⁶ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 162.

¹²⁷ Taberî, IX. 283; İbnü'l-Esîr, VII, 141.

¹²⁸ el-Hatîb el-Bağdadî, II, 122.

¹²⁹ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 163.

¹³⁰ Hudaî Bek, 282.

¹³¹ Taberî, IX, 347-348; İbnü'l-Esîr, VII, 167.

halkının ileri gelenlerinden olan İbn Mârimme adlı birisi, Bâgir et-Türkî'nin mültezimlerine saldırarak Bâgir et-Türkî'nin kendisine düşman olmasına neden oldu. Bâgir'in de kendisine saldırmasının ardından, İbn Mârimme Bâgir'den kaçarak, Samerrâ'ya geldi ve burada arkadaşı, Boğa es-Sağîr'in hristiyan kâtibi Delîl b. Ya'kûb'a sığındı. Diğer taraftan Bâgir et-Türkî de Boğa'nın komutanlarından olduğu için Delîl b. Ya'kûb, Boğa es-Sağîr ile konuşarak Bâgir et-Türkî'nin İbn Mârimme'ye saldırmasını engellemesini istedi. Fakat bu defa Bâgir et-Türkî ile Delîl b. Ya'kûb arasında düşmanlık ortaya çıktı. Her ne kadar Boğa aralarını bulmaya çalışsa da Bâgir, Delîl b. Ya'kûb'u tehdit etmeye devam etti. İkisi de birbirlerine karşı düşmanlıklarını sürdürdüler.¹³²

Bu düşmanlığın daha sonra Bâgir'in öldürülmesine yol açan, ardından Müsta'in'in azliyle sonuçlanacak olan kargaşanın görünürdeki sebebi olduğunu, aynı zamanda Türk komutanlar arasında var olan nüfûz ve iktidar çatışmalarını körüklediğini söyleyebiliriz. İbn Mârimme, tüm bu çatışmaların gün yüzüne çıkmasına sebep olan kişi olarak göze çarpmaktadır. Onu himâye eden Delîl b. Yakub'un da aslında bu durumun farkında olduğunu şu rivâyetten anlıyoruz: Delîl, İbn Mârimme ile Bağdat'a kaçtıktan sonra, hastalanan İbn Mârimme'yi ziyaret ettiği zaman, "Hastalığının sebebi nedir?" diye sorduğunda, İbn Mârimme şöyle cevap verdi: "Pranganın yaralamış olduğu yerler iltihap yaptı." Bunun üzerine Delîl: "Pranganın yaralaması senin hilâfete muhalefet etmenden dolayıdır ve fitneye sebep olduğun içindir."¹³³ dedi. Ancak İbn Mârimme'nin, yalnızca bu çatışmaları ateşleyen kişi olduğunu, Türk komutanlar arasında zaten ciddi bir nüfûz ve iktidar mücadelesi yaşandığını söylemek mümkündür.

Bâgir'in Delîl ile arasındaki düşmanlık yüzünden Boğa ile de arasının açık olduğu sıralarda, Müsta'in, daha önce öldürülen Türk komutanlardan İtah'ın görevlerini, aynen Bâgir'e vermek istedi. Böylece Bâgir'i kendi yanına çekmek istiyordu. Bu durumdan rahatsız olan Boğa ve ona destek olan Vasîf, Bâgir'i önce saraydan uzaklaştırmak daha sonra da öldürmek üzere anlaştılar. Bâgir, kendisine kurulan tuzağı fark edince, Mütevekkil'in öldürülmesinde kendisine yardımcı olan kişileri topladı. Bu kişilerle birlikte Bâgir, kurulan tuzağa müsaade ettiğini düşündüğü Müsta'in'i ve onu

¹³² Taberî, IX, 278-279; İbnü'l-Esîr, VII, 138-139.

¹³³ Taberî, IX, 282; İbnü'l-Esîr, VII, 139.

yönlendiren Vasîf ve Boğa'yı öldürmeye, Müsta'în'in yerine de Mu'tasım veya Vâsık'ın oğullarından birisini halife yapmaya karar verdi.¹³⁴

2. Müta'în'in Samerrâ'yı Terk Edip Bağdat'a Gitmesi

Türk komutanların kendi içerisindeki çekişmelere müdâhele edemeyen Müsta'în, Bâğir'in kendisine kurmuş olduğu tuzağı farkedince, Vasîf et-Türkî ve Boğa es-Sağîr ile hareket ederek Bâğir'i yakalayıp hapsedmek üzere ahitleşti. Bâğir'e tuzak kurup saraya çağırıp daha sonra da hamama hapsedtiler. Bâğir'in hapsedildiğini duyan diğer Türk komutanlar, saraya hücum ederek sarayı kuşatma altına aldılar. Bunun üzerine Vasîf et-Türkî ve Boğaes-Sağîr, Bâğir'i öldürmeye karar verdiler ve öldürdüler. Bâğir'in öldürülmesi hadisesi duyulunca, sarayın etrafı savaş alanı gibi oldu. Durumun kötüye gittiğini anlayan Müsta'în, Vasîf ve Boğa es-Sağîr'i de yanına alıp gizlice, Samerrâ'dan bir kayığa binerek Bağdat'a gitti. Müsta'în Bağdat'a giderken Mu'tezz ve Müeyyed'i götürmeyip hanedandan sadece halife Vâsık'ın oğlu Muhammed'i götürdü.¹³⁵

İbn Mârimme'nin ölümü üzerine yazılan şiirlerden birisi, görünürde onun sebep olduğu, Müsta'în, Vasîf et-Türkî ve Boğa es-Sağîr'in Samerrâ'yı terk etmesine yol açan kargaşayı şu şekilde ifade etmektedir:

“Ömrüme yemin olsun ki Bâğir'i öldürdüler;

Bâğir yok edici bir savaşa neden olmuştur.

Halifeyle iki komutan, geceleyin kaçıp gemiye bindiler.

Onları götürecek kaptanlarını çağırdılar.

O da düşmanlarından evvel orada hazır bulundu.

Onları süratli bir gemiye bindirdi.

Ve bir hayli hızlı yol aldılar.

İbn Mârimme'nin değerine gelince;

Onunla dehşetli savaşlar kazanılırdı.

Ancak Delîl'in yaptığına ne demeli?

¹³⁴ Taberî, IX, 279; İbnü'l-Esîr, VII, 138-139.

¹³⁵ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 162.

Cenâb-ı Allah onunla o suçluları rûsvây etmiştir.

Şafak sökmeden evvel Bağdât'a vardılar.

Ancak hoşlanmayacakları bir yere ulaştılar.

Keşke şu gemi bize ulaşmasaydı da,

Allah gemiyi içindekilerle batıraydı’’¹³⁶

Halife'nin Samerrâ'dan ayrılmasıyla birlikte, halk ve komutanlar da Samerrâ'yı terk etmeye başladı. Türk komutanlar, halkın Samerrâ'dan kaçışını engellemeye çalıştılar. Samerrâ'dan Bağdat'a halkı taşıyan gemileri yaktılar. Hatta kaçmak isteyenlerin gemisini kiraladıkları bir denizciyi de yakalayıp dövdükten sonra gemisinin direğine astılar. Böylelikle gemicileri korkutup Samerrâ'dan Bağdât'a halkı taşımaktan vazgeçirmeye çalıştılar. Fakat yine de aldıkları bütün önlemler, Samerrâ'daki düzenin bozulup durumun altüst olmasını engelleyemedi.¹³⁷

3. Müsta'în'i Samerrâ'ya Dönmesi İçin İkna Çabaları

Samerrâ'daki düzenin bozulmasından dolayı başta Külbâ Tekin, Bayık Bey, Ortancur et-Türkî olmak üzere bazı önemli Türk komutanlar, Bağdat'a gelip Müsta'în'in huzuruna çıkarak yaptıklarından pişman olduklarını söyleyip, kendilerini affetmesini ve tekrar Samerrâ'ya dönmesini istediler. Fakat halife onlara: “Siz isyan çıkaran fesatçı kimselersiniz, çoluk çocuğunuzun yanlarınıza gelmesini istediniz, çocuklarınızı sizlere ulaştırdım. Ayrıca evlenme çağına gelmiş kızlarınızı da yanlarınıza ulaştırdım. Sizin birçok isteğinizi yerine getirdim. Sizlere bol nimet ve para dağıttım, öyle ki altından ve gümüşten kap kacak kullanmaya başladınız. Ben kendimi, zevk ve eğlenceden uzak tutarak sizin zevkiniz için çalıştım. Sizler ise hala bozgunculuk yaparak isyan çıkarıyorsunuz.”¹³⁸ diyerek sitemde bulundu. Türk komutanlar, halifenin bu sözlerine rağmen yalvarmaya devam ederek, Müsta'în'in kendilerini affetmesi ve Samerrâ'ya dönmesi konusunda ısrar ettiler. Halife de bu ısrarlar üzerine onlara kendilerini affettiğini ve onlardan hoşnut olduğunu söyledi. Bütün bu konuşmalar üzerine Türk komutanlardan Bayık Bey umutlanarak halifeye:“Mademki bizden hoşnutsun o halde

¹³⁶ Taberî, IX, 281-282; İbnü'l-Esîr, VII, 140.

¹³⁷ Taberî, IX, 282; İbnü'l-Esîr, VII, 141; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 11.

¹³⁸ Taberî, IX, 283; İbnü'l-Esîr, VII, 142.

kalk bizimle Samerrâ'ya gel, orada Türkler seni beklemektedirler.”¹³⁹ dedi. Halifenin yanında bulunan Muhammed b. Abdullah, halifeye yapılan bu hitap şeklini kaba bularak Bayık Bey'i tokatladı. Halife, bunların yabancı olduklarını ve sözü nasıl konuşacaklarını bilmediklerini söyleyerek, Muhammed b. Abdullah'ı uyardı. Müsta'in, Türk komutanların ısrarlarına rağmen, Samerrâ'ya dönmeyi reddetti. Fakat onların her türlü ihtiyaçlarını da karşılamayı taahhüt etti.¹⁴⁰

Türk komutanlar, Müsta'in'e bu kadar yalvarmalarına rağmen istedikleri sonucu elde edemeyince, son derece mutsuz bir şekilde, Samerrâ'ya döndüler. Bu kaygının sebebi, halifenin Bağdat'ta kalmasının Samerrâ'nın câzibesini, siyasi ve askerî alanda etkinliğini yitirmesine yol açacak olmasıydı.

4. Samerrâ'da Mu'tezz'e Bîat Edilmesi ve İç Savaş Hazırlıkları

Türk komutanlar, Müsta'in'in Samerrâ'ya gelmeyeceğini anlatırken, Muhammed b. Abdullah'ın Bayık Bey'i tokatlamasını da abartarak Samerrâ'daki halkı kışkırttılar. Bu sebeple Türk komutanlarla, Samerrâ'daki çoğunluğu Türk olan halk arasında, Müsta'in'i azledip Mu'tezz'e bîat hususunda görüş birliği oluştu. Samerrâ'daki hapisanede bulunan Mu'tezz ve Müeyyed çıkartılarak, 13 Muharrem 251/14 Şubat 865 Çarşamba günü, Mu'tezz'e, üst düzey yöneticiler tarafından bîat edildi. 14 Muharrem Perşembe günü¹⁴¹ de tüm Samerrâ halkı bîat etti.¹⁴²

Mu'tezz, Müsta'in'in Bağdat'a gitmesiyle Samerrâ'daki beytûlmâlde bıraktığı beşyüz bin dinar, Müsta'in'in annesinin evindeki bir milyon dinar ve Müsta'in'in oğlu Abbâs'ın evindeki altıyüz bin dinar olmak üzere, toplam iki milyon yüzbin dinara el koyarak Samerrâ'daki konumunu güçlendirdi.¹⁴³

Müsta'in, Samerrâ'da Mu'tezz'e bîat haberini duyunca, bütün vali ve haraç görevlilerine mektup yazarak topladıkları haracı Bağdat'a getirmelerini, kesinlikle Samerrâ'ya götürmemelerini emretti. Samerrâ'ya da mektup göndererek Mu'tezz'e bîatı bozup, kendisine yeniden bîat etmelerini istedi.¹⁴⁴ Bağdat valisi Muhammed b.

¹³⁹ Taberî, IX, 284; İbnü'l-Esîr, VII, 142.

¹⁴⁰ Taberî, IX, 284; İbnü'l-Esîr, VII, 142.

¹⁴¹ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 162; el-Hatîb el-Bağdâdî, II, 122.

¹⁴² Taberî, IX, 284; İbnü'l-Esîr, VII, 141-142.

¹⁴³ Taberî, IX, 284; İbnü'l-Esîr, VII, 143; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 7.

¹⁴⁴ Taberî, IX, 288; İbnü'l-Esîr, VII, 144.

Abdullah da Samerrâ'da Mu'tezz'e bîat edildiğini duyunca, Samerrâ'ya gıda nakliyatını durdurdu. Bağdat'a geliş gidişi sağlayan köprüleri yıktırarak, su kanallarını kapattırdı. Müsta'in'in Bağdat'ın istihkâmı için vermiş olduğu üç yüz otuz bin¹⁴⁵ dinarla da şehrin etrafına sur yaptırarak hendek kazdırdı.¹⁴⁶ Başka bir rivâyette Müsta'in, bu iş için sekiz yüz otuz bin dinar harcadı.¹⁴⁷

Mu'tezz ise Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'i kendi safına çekmek için ona bir mektup yazdı. Mu'tezz, bu mektupta, Muhammed'e, Mütevekkil'in veliaht tayininde Muntasır'dan sonra kendisine bîat edeceğine dair verdiği sözü hatırlatarak kendisine bîat etmeye çağırdı. Karşılıklı olarak yapılan yazışmalarda Mu'tezz, kendisine bîat edilmesi gerektiğine dâir delillerini sunuyor, Muhammed de Müsta'in'e itaate çağırıyor ve bunun gerekliliğine dair delilleri öne sürüyordu. Sonuçta Muhammed b. Abdullah, Mu'tezz'e bîat etmeyi reddetti¹⁴⁸ ve Müsta'in tarafında yer alıp onun en büyük destekçisi oldu.

Diğer taraftan her iki taraf da savaş hazırlıklarını hızla devam ettiriyordu. Müsta'in ve Mu'tezz, her biri orduda nüfûz sahibi komutanlardan olan Boğa el-Kebîr'in oğlu Mûsâ b. Boğa el-Kebîr'e, ayrı ayrı mektuplar yazarak kendilerine katılmasını istediler. Mûsâ o zaman, Humuslular'la savaşmak için Şam taraflarında bulunuyordu. Müsta'in ile Mu'tezz'in her biri onu, kendi seçkin adamlarına mahsus sancaklarla onurlandırdılar. Müsta'in, ona mektup yazarak hemen yerine bir vekil bırakarak Bağdat'a yanına gelmesini istedi. Ancak o bu teklifi reddederek Samerrâ'ya gitti.¹⁴⁹ Rivâyetler, aslında Mûsâ b. Boğa'nın bu çekişmeler sırasında Müsta'in'e katılmak istediğini fakat Türkler ve diğer grupların buna izin vermediğini, bundan dolayı Mûsâ b. Boğa'nın, Mu'tezz'in yanında yer aldığını bildirmektedir.¹⁵⁰

Önceleri Mu'tezz'in yanında yer alan Boğa es-Sağîr'in oğlu Abdullah ise babasından dolayı, Samerrâ'dan Bağdat'a giderek Müsta'in'in safına katıldı. Babasının Bağdat'a kaçmasından sonra, Mu'tezz tarafından onun görevine getirilmiş bulunan Abdullah, Bağdat'a vardığında, Mu'tezz'in yanında yer almasından dolayı özür dileyerek babasına

¹⁴⁵ Taberî, IX, 289; İbnü'l-Esîr, VII, 143.

¹⁴⁶ Taberî, IX, 289; İbnü'l-Esîr, VII, 143.

¹⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, XII, 44.

¹⁴⁸ Taberî, IX, 289; İbnü'l-Esîr, VII, 144.

¹⁴⁹ Taberî, IX, 289; İbnü'l-Esîr, VII, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 7.

¹⁵⁰ Taberî, IX, 289; İbnü'l-Esîr, VII, 144; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 7.

şöyle dedi:“Gelip senin dizlerinin dibinde ölmeyi arzu ettim.”¹⁵¹ Ancak Bağdat’ta bir müddet kaldıktan sonra, tekrar Samerrâ’ya kaçıp gitti. Bu sefer de Mu’tezz’den özür dileyerek:“Ben Bağdat’daki durumları iyice öğrenip orada olup bitenler hakkında sana bilgi getirmek üzere oraya gitmişim”¹⁵² dedi. Bunun üzerine Mu’tezz, onu kabul edip tekrar hizmetine aldı.

Diğer taraftan nüfûz sahibi Türk komutanlardan Hasan b. Afşin, Bağdât’a vararak Müsta’in’in yanında yer aldı. Müsta’in de ona bir hil’at giydirip askerî birliklerden bir kısmını, onun komutasına emrine verdi.¹⁵³

5. Ebû Ahmed b. Mütevekkil’in Bağdat’ı Kuşatması

Mu’tezz, 23 Muharrem 251/ 25 Şubat 865’de kardeşi Ebû Ahmed b. Mütevekkil komutasında, beş bin kişiden oluşan Türkler ve Ferganalı askerler ile iki bin kişiden oluşan Megâribe grubunu, Bağdât üzerine gönderdi. İbnü’l-Esîr, Türklerden ve Ferganalılar’dan oluşan asker sayısı ile ilgili abartılı olduğu düşünülebilecek bir rakam vererek elli bin kişi şeklinde nakletmektedir.¹⁵⁴ Târîh-i Bağdât’ta ise Bağdât’a Ebû Ahmed komutasında giden toplam asker sayısı daha mâkul bir rakam olarak görülen on bin kişi şeklinde zikredilmektedir.¹⁵⁵ Yapılan bu hazırlıklardan da anlaşılacağı gibi, hem Ebû Ahmed’in ordusunu hem de Bağdat’ı savunacak olan Muhammed b. Abdullah’ın ordusunu, şiddetli çatışmaların meydana geleceği bir kuşatma beklemekteydi.

Ebû Ahmed, 7 Safer 251/ 10 Mart 865 günü, eş-Şemmâsiye kapısına ulaştı. Bunun üzerine Bâzincâne diye bilinen Basra’lı bir şair tarafından söylenen şu beyitler, Ebû Ahmed ve onun askerlerine övgüler içermektedir:

“Ey Tâhiroğulları! Allah'ın askerleri üzerlerinize gelmiştir.

Ölüm de onların arasında bir hayli yaygındır.

Ordunun önünde Ebû Ahmed;

¹⁵¹ Taberî, IX, 290; İbnü’l-Esîr, VII, 144.

¹⁵² Taberî, IX, 290; İbnü’l-Esîr, VII, 144.

¹⁵³ Taberî, IX, 289-290; İbnü’l-Esîr, VII, 144-145.

¹⁵⁴ İbnü’l-Esîr, VII, 145.

¹⁵⁵ el-Hatîb el-Bağdâdî, II, 123.

O ne güzel dost ve ne iyi yardımcıdır.’’¹⁵⁶

Kuşatmanın ilerleyen günlerinde Mu'tezz, Ebû Ahmed'i farklı komutanlar idaresinde göndermiş olduğu askerlerle destekledi. Genelde çatışmalar boyunca, Mu'tezz tarafı, sayıca azdı fakat karşı taraftan daha düzenliydi.¹⁵⁷

Samerrâ'dan Bağdat'a Mu'tezz'in göndermiş olduğu Ebû Ahmed b. Mütevekkil komutasındaki ordu ile Müsta'in'in vekili Muhammed b. Abdullah b. Tâhir arasındaki çatışmalar çok uzun sürdü. Ebû Ahmed Bağdat'ı kuşatmış Muhammed b. Abdullah da Bağdat'ı savunuyordu. Bağdat çok şiddetli bir kuşatma altında kaldı. Her iki taraftan yaklaşık iki bin kişi öldü.¹⁵⁸ İbnü'l Esîr, Bağdat halkının da Türkler'e karşı yapılan çatışmalara katıldığını ve onlardan da çok sayıda kişinin öldüğünü nakleder. Türkler kuşatma esnasında gerçekleşen çatışmalarda mağlûp olanları teslim alıp bir kısmını öldürüp, bir kısmını da esir olarak Samerrâ'ya kesik başlarla birlikte götürdüler. Şehre yaklaştıklarında esirlerin başlarını örttüler. Bu manzarayı gören Samerrâ halkı, çok üzüldü ve bu duruma tepki gösterdi. Mu'tezz, bu durumu haber alınca, Samerrâ halkının kendisine karşı kin besleyeceğini düşünerek, derhal her esire bir dinar verilmesini ve kesik başların da defnedilmesini emretti.¹⁵⁹

Bu çatışmalarda, bazen Ebû Ahmed'in ordusu üstünlük sağlıyor, şehrin bazı kapılarını ele geçiriyor, bazen de Muhammed b. Abdullah'ın ordusu, karşı hücumla geçip Ebû Ahmed'in ordusunu, ele geçirdikleri kapılardan uzaklaştırıyordu.¹⁶⁰ Kuşatmanın uzamasından rahatsız olan Mu'tezz, kardeşi Ebû Ahmed'e, Bağdatlılar'la yapmakta olduğu çatışmalarda pasif davranmasından ve netice almasının gecikmesinden dolayı, onu kınayan ve cesaretlendirmeye çalışan bir mektup yazdı. Mu'tezz'e cevaben yazdığı mektubunda Ebû Ahmed, daha önce hal' edilen Emin ve kardeşi Me'mun arasında cereyan eden fitne ile ilgili olarak, Ali b. Ümeyye adlı şair tarafından söylenmiş olduğu da iddia edilen bir şiire yer verdi. Aslında Mu'tezz'in mektubunda yer aldığı da rivâyet edilen ancak anlattığı çatışma manzaralarından dolayı Ebû Ahmed'in yazdığı mektupta

¹⁵⁶ Taberî, IX, 291; İbnü'l-Esîr, VII, 145; İbn Kesîr, Ebu'l-Fîdâ İsmail b. Ömer ed-Dîmeşkî (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Çev.: Mehmet Keskin, Çeğrı Yayınları, İstanbul 1994, XI, 34.

¹⁵⁷ el-İş, Yûsuf, 118.

¹⁵⁸ ez-Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, 137.

¹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, VII, 151.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, VII, 145-152; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 8.

yer alması daha mâkul görünen bu şiir, iç çatışmaların doğurduğu zorlukları açık bir şekilde ifade etmekteydi:

“Ölüm işi için üzerimizde yol vardır.

Zamanda da bizim için bazen genişlik, bazen darlık vardır.

Günlerimiz halk için ibrettir.

Bu günlerden bazısında sabahleyin, bazısında geceleyin baskın yaparız.

Bu günlerden bazıları, bizler için musîbettir. Bu musîbet nedeniyle küçük çocuklar dahi ihtiyarlarlar.

Bu zorlu günlerde dost dostu bırakıp gider.

Geniş bir sur ki, onun zirvesi vardır. Gözler ona bakamazlar.

Engin bir deniz ki, yine gözler onu tam göremezler.

Helâk edici bir savaş ve öldürmeye hazır bir kılıç,

Şiddetli bir korku ve müstahkem bir kale...

Sabahleyin uzun uzadıya bir ünleyici “Silah başına, silah başına!” diye ünler, ama kimse uykudan uyanamaz.

Neticede biri yere düşer, biri yaralanır, biri yanar, biri de boğulur.

Biri ölür, biri cansız yere düşer, diğerini de mancınıklar tırmalarlar.

İşte burada gasplar var, burada yağmalar;

Burada daha önce mamur olan evler harap hale gelir.

Bizi bir yola sevk ettiklerinde,

O yolun bize karşı kapatıldığını görürüz.

Allah'a yemin ederim ki, ey kardeşim, umduğum amaca ulaşacağız.

Allah'a yemin ederim ki, onun sayesinde bizler gücümüzün üstündeki işleri de başaracağız.”¹⁶¹

6. Enbâr Şehri’ndeki Olaylar ve Bu Olayların Hilâfet Mücâdelesı Açısından Önemi

Bağdat kuşatması devam ederken, çatışmalar Bağdat yakınlarındaki Enbâr (el-Anbâr) şehrine de sıçradı. Bu şehir, başlıca su ve karayollarının üzerinde bulunduğu stratejik bir öneme sahipti. Bağdat’a ulaştırılacak olan gıda ve silahın sevkiyat noktalarından biri olması hasebiyle, burayı kontrol altında tutmanın önemli bir avantaj sağlayacağını düşünen Muhammed b. Abdullah, Necûbe b. Kays komutasında bir orduyu, Enbâr’a gönderdi ve Necûbe buraya varıp konakladı. Necûbe, şehirde iki bin kadar asker topladı. Ayrıca Muhammed b. Abdullah da bin beş yüz kadar askeri, yardımcı kuvvet olarak gönderdi. Bu arada, Mu’tezz de Enbâr üzerine Ali el-İshâkî komutasında bir ordu gönderdi ve bu orduyla Muhammed b. Abdullah’ın sonradan gönderdiği kuvvetler, şehrin dışında karşılaştılar. Aralarında şiddetli bir çarpışma meydana geldi ve Muhammed b. Abdullah’ın gönderdiği yardımcı kuvvetler, hezîmete uğrayarak geldikleri yoldan Bağdât’a geri döndüler. Necûbe b. Kays, Enbâr’dan dışarı çıkmadı. Ancak kendisine gelen yardımcı kuvvetlerin hezîmete uğradıklarını ve Türkler’in şehre yakın bir yere geldiklerini haber alınca batı tarafındaki köprüye doğru yönelip yıkı ve şehirden çıkarak Bağdât’a doğru yol almaya başladı. Bunun üzerine Muhammed b. Abdullah, Hüseyin b. İsmail’i ileri gelen komutanların da içinde bulunduğu bir ordunun başında, Enbâr’a göndermeye karar verdi. Önce askerî teçizat ve yiyecek-içecek ile iyice donatılarak hazırlanan bu ordu yola çıktı. Ardından komutanları Hüseyin b. İsmail, 25 Cemâziyelevvel/24 Haziran günü Bağdât’dan ayrıldı.¹⁶²

Bu arada, Mu’tezz tarafından gönderilen Türkler, Enbâr’a girdiler ve halka emân verdiler. Bunun üzerine Enbâr halkı, dükkanlarını, çarşı ve pazarlarını normal olarak açtı ve işlerine devam etti. Türkler, kendilerine direnen kişilerden bazılarını öldürüp, bazılarını da esir aldılar.¹⁶³

¹⁶¹ Taberî, IX, 316; İbnü’l-Esîr, VII, 152-153; İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, XI, 35.

¹⁶² İbnü’l-Esîr, VII, 153.

¹⁶³ İbnü’l-Esîr, VII, 154.

Bağdat'tan yola çıkıp ordusunun başına geçen Hüseyin b. İsmail, Enbâr yakınlarında, “Dimemmâ” denilen yere varıp savaş vaziyeti aldı. Enbâr'ı ele geçirmiş olan Mu'tezz yanlısı Türkler'in öncü kuvvetleri de aynı bölgede, ona karşı cephe aldılar. Hüseyin b. İsmail'in askerleri, on bin kişiden oluşuyordu. Bin kişiden meydana gelmiş olan Türkler'in öncü birlikleriyle karşılıklı ok atışları yaşandı. Her iki taraftan da ölenler ve yaralananlar oldu. Nihayet Türkler, Enbâr'a çekildiler ve Hüseyin de “Katia” diye bilinen bir yerde karargâhını kurdu. Burasının tam karargâh olacak son derece geniş bir yer olması nedeniyle Hüseyin b. İsmail'e asıl orduyu burada bırakıp Enbâr istikâmetine öncü birlikler göndermesi, durum lehine olursa asıl orduyu Enbâr'a doğru harekete geçirmesi tavsiye edildi. Ancak o, bu tavsiyeleri dikkate almayıp ordusuyla birlikte Katia'dan ayrılarak, Enbâr'a doğru harekete geçti. Hüseyin'in konaklamak için belirlediği yere varıldığında, Türkler, casusları aracılığıyla, karargâh kurulan yerin saldırı için elverişli olduğunu öğrendiler. Hüseyin'in askerleri henüz eşya ve ağırlıklarını yerleştirmeye başlayıp karargâhlarını kuracakları sırada Türkler, hücumla geçti. Aralarında şiddetli çarpışmalar meydana geldi ve her iki taraftan da bir çok kimse öldürüldü. Böylece Türkler, uyguladıkları taktik sayesinde, Hüseyin'in ordusunu mağlup ettiler. Bir çok kişi nehirde boğularak öldü, bir çok kişi de esir alındı.¹⁶⁴

Bu hezîmet haberi Muhammed b. Abdullah'a ulaşınca, mağlup olmuş ordudan kaçan askerlerin Bağdât'a girmelerini yasaklayıp şöyle bir ilan yaptırdı: “Hüseyin'in askerlerinden her hangi birisini üç güne kadar Bağdât'da yakalayacak olursak, ona üç yüz kırbaç vurup divandan adını sileriz.”¹⁶⁵ Bu ilânını duyanlar, Bağdat'a gelmekten vazgeçip Hüseyin'in yanına geri dönmek zorunda kaldılar. Muhammed b. Abdullah'ın bu kararı, Enbâr'daki mücâdelenin sürdürülmesine yönelik bir adımdı. Çünkü buradaki mücâdelenin sonucu, Samerrâ ve Bağdat arasındaki hilâfet mücâdelesinin seyrini değiştirecek bir öneme sahipti.

Diğer taraftan Muhammed b. Abdullah, onlara yardımcı kuvvetler gönderip erzak iletmış bulunuyordu. Bu son çarpışmalarda öldürülen, suda boğulan ve sağ kurtulanları tespit etmek üzere görevliler gönderildi. Bu görevlilerin verdiği bilgilerden hem Türkler'den hem de Hüseyin b. İsmail'in ordusundan çok sayıda kişinin öldürüldüğü, dolayısıyla yapılan çatışmaların da ne kadar kanlı olduğu anlaşıyordu.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 154-155.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, VII, 155.

Muhammed b. Abdullah'ın gönderdiği ilave kuvvetlerle yeniden toparlanan Hüseyin b. İsmail, hazırlıklarını tamamlayıp 28 Cemaziyelâhîr/25 Temmuz'da, tekrar hareket ederek Erbek nehrine vardı ve nehri geçti. 8 Recep /5 Ağustos cumartesi günü, casuslar Türkler'in de nehri geçmeye çalıştıklarını, Hüseyin b. İsmail'e bildirdiler. O da Hüseyin b. Ali el-Ermenî diye bilinen bir komutanını, iki yüz adamla birlikte, nehrin sığ yerlerine yerleştirdi. Türkler, nehrin sığ yerlerinden geçmeye çalışırken, çarpışmalar meydana geldi. Burada görevli birlikler, ordu komutanı Hüseyin b. İsmail'e haberci gönderip Türkler'in bu sığ yerlerden geçmek istediklerini ilettiler, ancak bu haber ciddiye alınmayınca, bu küçük birliğe destek gönderilmedi. Nehri geçen Türkler, iki yüz kadar adamın bir kısmını öldürdüler, bir kısmını da esir aldılar. Ardından Hüseyin b. İsmail komutasındaki asıl orduyu da mağlup edip bir çok komutanı ve askeri öldürdüler. Türkler, geride bırakılan bütün mal ve ağırlıklara el koydular. Bu arada kaçmaya çalışan bir çok kimse de suda boğularak can verdi.¹⁶⁶

Enbâr şehrinde gerçekleşen bütün bu mücâdelelerin sonunda, Mu'tezz yanlısı Türkler'den oluşan birlikler üstünlük sağladı. Böylece Bağdat'a yapılan gıda ve silah sevkiyatlarının geçiş noktası olan bu şehir, Mu'tezz'in kontrolü altına girmiş oldu. Bu durum, ilerleyen dönemlerde Bağdat'ta erzak sıkıntısının yaşanmasında ve halkın huzursuz olmasında etkili oldu. Tüm bu sıkıntılar, Müsta'in'e olan desteğin azalmasına ve sonunda, hilâfetten çekilmesi için baskı yapılmasına yol açtı. Bu bakımdan Enbâr'daki mücâdele, Mu'tezz ve Müsta'in arasındaki hilâfet mücâdelesinde, Mu'tezz'in lehine, Müsta'in'in aleyhine olmak kaydıyla, belirleyici faktörlerden biri olarak dikkat çekmektedir.

7. Bağdat Halkının Muhammed b. Abdullah'a İsyanı

İç savaş sırasında, bazı olaylardan dolayı halkta Muhammed b. Abdullah'ın Müsta'in'den desteğini çekip onu azlettiği kanaati uyandı. Halkta bu kanaatin oluşmasında, Muhammed b. Abdullah ile Ebû Ahmed arasında elçilerin barış görüşmeleri için gidip gelmesi, Ebû Ahmed'den Muhammed b. Abdullah'a yiyecek ve un dolu beş geminin gelmesi etkili oldu. Ayrıca Muhammed b. Abdullah'ın komutanlarından Reşîd b. Kâvus'un Ebû Ahmed tarafına geçip Bağdat'lılara; "Emîrül-Mü'minîn Mu'tezz'dir. Ebû Ahmed'e itaât eden kurtulur, itaat etmeyip yüz çevirenin

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, VII, 156.

kendisi bilir.”¹⁶⁷ diyerek bağırması da halkın Muhammed b. Abdullah’ın Müsta’in’i azledip Mu’tezz’e bîat ettiği şeklindeki zannını kuvvetlendirdi. Halk, Muhammed b. Abdullah’a küfrederek evini kuşattı. Müsta’in, Muhammed b. Abdullah’la birlikte, halkın karşısına çıkarak, kendisinin Muhammed b. Abdullah’tan memnun olduğunu ve kesinlikle azledilmediğini söyleyerek, halkı kısa bir süre için yatıştırdı. Cuma namazını da kendisinin kıldıracağına dair söz verdi.¹⁶⁸ Halife, kalabalığın bulunduğu yerin üst tarafındaki bir pencereden çıkıp, elinde kırbaç ve üzerinde peygamber hırkasıyla halka hitap ederek, halkı yatıştırmaya çalıştı.¹⁶⁹

Müsta’in, her ne kadar halkın karşısına çıkıp Muhammed b. Abdullah’tan memnun olduğunu söylese de halk, hala Muhammed b. Abdullah’a güvenmiyordu. Halktan isyan eden bu grubun Muhammed’in Mu’tezz’e bîat ettiği şeklindeki şüpheleri, yok olmamıştı. Onlar:“Biz ve bizimle birlikte olan halk, kesin olarak hangi durumda olduğumuzu bilinceye kadar bu isyanı sürdürmekten vazgeçmeyiz.”¹⁷⁰ diyorlardı. Diğer taraftan halk, Türkler’in Enbâr şehrine girerek, orada tahribâtlar yaptıkları şeklindeki haberlerden endişeye kapılmış durumdaydı. Aynı şeylerin Bağdat’ta da yaşanmasından korkuyorlardı. Muhammed’e duyulan bu güvensizlik ve halkın baskılarından dolayı Müsta’in, Samerrâ’dan çıkıp Bağdat’a geldiğinden beri koruması altında olduğu Muhammed b. Abdullah’ın evinden çıkarak, Rusâfe’deki Rızk el-Hâdim’in evine taşındı.¹⁷¹

8. Müsta’in’in Üzerindeki Baskılar ve Hilâfetten Çekilmesi

Ebû Ahmed’in 7 Safer 251/ 10 Mart 865’de başlayan ve yaklaşık bir yıldır süren Bağdat kuşatmasının uzaması, şehirdeki halkı çok şiddetli sıkıntıya düşürdü. Şehir, uzun süredir kuşatma altında olduğu için şehre gelen kervanların sayısı azaldı. Ayrıca başlıca su ve karayolları üzerinde bulunan Enbâr şehri de Mu’tezz’in kontrolüne geçtiğinden, Bağdat’a gıda ve ihtiyaç maddelerinin sevkiyatı durma noktasına geldi. Stoklardaki erzaklar azaldı, fiyatlar yükseldi, şehirde yavaş yavaş kıtlık kendisini göstermeye başladı. Savaşın uzaması, Mu’tezz’in lehine Müsta’in’in ise aleyhine olmaya başladı. Zaman geçtikçe Müsta’in’in ordusu zayıflıyordu. Mu’tezz ise taraftarının çoğalmasıyla,

¹⁶⁷ Taberî, IX, 337; İbnü’l-Esîr, VII, 158.

¹⁶⁸ İbnü’l-Esîr, VII, 158-159.

¹⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 8-9.

¹⁷⁰ İbnü’l-Esîr, VII, 158.

¹⁷¹ Taberî, IX, 340; İbnü’l-Esîr, VII, 159.

güçleniyordu. Artık Ebû Ahmed, Bağdat'a temel gıda maddelerini satmayı da durdurmuştu. Halk ve ordu mensupları, Muhammed b. Abdullah'la konuşurken sıkıntılarını dile getirip, onu sulh yapmaya zorladılar. Muhammed b. Abdullah da sulh yapacağına ve bir çözüm yolu bulacağına dair halka söz verdi.¹⁷²

Muhammed b. Abdullah, aslında Müsta'in'e hizmette son derece bağlı idi. Ancak Muhammed'in yakın adamlarından olan Ubeydullah b. Yahyâ b. Hakan, onu bu anlayış ve düşüncesinden saptırmaya gayret gösteriyordu. Ubeydullah, Müsta'in'le ilgili olarak, ona şöyle dedi: "Şu yardım edip durduğun ve işlerini çevirmekte gayret sarfettiğin adam var ya, insanların en münâfığıdır ve en kötüsüdür. Yemin ederim ki, o Vasîf ve Boğ'a'ya, seni öldürme konusunda emir verdi. Ancak onlara bu işi söylediğinde, son derece kötü buldular ve asla buna yanaşmadılar. Eğer bu söylediklerime inanmıyorsan, güveneceğin başka birilerine sor. Müsta'in, Samerrâ'da iken namazda besmeleyi cehren okumuyordu, ancak buraya geldikten sonra, sana karşı sırf riyâ olsun diye besmeleyi cehren okumağa başladı"¹⁷³ Ubeydullah, bu ve buna benzer sözlerle Muhammed'in Müsta'in'e olan bağlılığını zedelemeye çalıştı. Muhammed b. Abdullah, şöyle karşılık verdi: "Allah böylesini rezil ve rüsvâ etsin. Bu ne din, ne de dünya için işe yarar bir kimsedir!"¹⁷⁴ Zamanla diğer devlet ricâli de Ubeydullah'ın bu tavrını desteklediler.

Tüm bu baskıların, uzun süren kuşatmanın ve halkın düştüğü zor durumun, Muhammed b. Abdullah'ı sulh yapmaya zorladığını söyleyebiliriz. İşlerin gittikçe kötüye gittiğini gören Muhammed b. Abdullah, ilk önce îmayla, daha sonra da açıkça, Müsta'in'i hal' etme niyetini ortaya koydu. Muhammed b. Abdullah, Müsta'in'le görüşmek için Rusâfe'ye gitti. Kurban bayramı namazı kılındıktan sonra, Muhammed b. Abdullah, Müsta'in'e, daha önce kendisi tarafından verilmiş, sulh yapabileceğine dair, kendi el yazısıyla yazılmış bir belge olduğunu gösterdi. Kısa bir tartışmadan sonra Müsta'in, Muhammed b. Abdullah'ın sulh yapabileceğine dair bir yetkisinin olduğunu onayladı.¹⁷⁵

Kanaatimizce, Müsta'in'in sulh yapmaya ikna olmasının tek sebebi, Muhammed b. Abdullah'a daha önceden vermiş olduğu sulh yapma yetkisi değildi. Yukarıda da zikredildiği gibi, Mu'tezz ile yapılan bu kanlı hilâfet mücâdelesinde, yaklaşık iki bin

¹⁷² Taberî, IX, 336; Ya'kûbî, II, 499.

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, VII, 160.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 160.

¹⁷⁵ Taberî, IX, 343; İbnü'l-Esîr, VII, 160.

kişi ölmüştü ve belki de bir o kadar kişi de açlıktan ölmek üzereydi. Halkın çektiği bu sıkıntılar, Müsta'ın'ın üzerindeki baskılar ve onu destekleyenlerin desteklerini çekmeye başlaması, onun sulh için ikna olmasında önemli etkenler olmuştu.

Muhammed b. Abdullah, kadılar ve fakîhler huzurunda Müsta'ın'den sulh yapma yetkisini aldıktan sonra Ebû Ahmed'le görüşmelere başladı. Sulh görüşmelerinde şu sonuçlara varılmıştı: Müsta'ın'e elli bin dinar verilecek ve yine kendisine otuz bin ikta' bedeli ödenecek, Müsta'ın Medine'de ikâmet edecek ve sadece Mekke ile Medine arasında gidip gelebilecek, Boğa es-Sağîr'e, Hicaz bölgesinin geliri, Vasîf'e de el-Cibâl ve çevresinin geliri verilecek, Muhammed b. Abdullah ve Bağdat askerlerine eldeki mevcut malın üçte biri, Türkler ve mevaliye ise üçte ikisi paylaşılacaktı. Bütün bunlar karşılığında Müsta'ın, kendisini halifelikten azledecekti.¹⁷⁶

Müsta'ın, ilk önce Boğa ve Vasîf'in yanında olduğunu zannederek, halifelikten çekilmeyeceğini söyledi. Fakat Boğa ve Vasîf'ten gerekli yardımı alamadığı gibi, onlardan da hilâfetten çekilmesi yönünde baskı gördü. Vasîf, ona şöyle dedi: "Bâgîr'in öldürülmesini bize sen emrettin, biz de senin bu emrini yerine getirip onu öldürdük. Otamış'ı öldürmemizi de sen emrettin, ayrıca Muhammed'in işe yaramaz olduğunu söyleyen de yine sensin."¹⁷⁷ Bu şekilde karşı çıkışlar ve sert tartışmalarla onu korkutmağa çalışıp, çekilmesi için ısrarcı oldular. Sonunda Müsta'ın, halifelikten çekilmeye razı oldu ve arzu ettiği şartları kendi eliyle yazdı. Müsta'ın, 12 Zilhicce 252/3 Ocak 866 Perşembe günü, kendisini hilâfetten azletti. Zilhicce ayının çıkmasına on gün kala, yani takriben 20 Zilhicce 252/11 Ocak 866 günü, Muhammed b. Abdullah, Rusâfe'ye gelerek Müsta'ın'ın kendisini halifelikten azlettiğine dair, kadı ve fakîhleri şahit tuttu. Müsta'ın, bütün görev yetkilerini Muhammed b. Abdullah'a devrederek hilâfet alâmetlerini ona teslim etti.¹⁷⁸

Muhammed b. Abdullah, adamlarıyla sulh metnini, Samerrâ'ya, Mu'tezz'e gönderdi. Mu'tezz, bu sulh metnini imzalayarak Muhammed b. Abdullah'ın adamlarına hediyeler verdi. Aynı zamanda da kendi adamlarını, Müsta'ın'den bîat almak için, onlarla beraber Samerrâ'ya gönderdi.¹⁷⁹ 3 Muharrem 252/ 4 Şubat 866 Perşembe günü, antlaşma

¹⁷⁶ Taberî, IX, 343-344; İbnü'l-Esîr, VII, 160-161.

¹⁷⁷ Taberî, IX, 344-345; İbnü'l-Esîr, VII, 161.

¹⁷⁸ Taberî, IX, 345; İbnü'l-Esîr, VII, 161.

¹⁷⁹ Taberî, IX, 345; İbnü'l-Esîr, VII, 162.

metnini imzalaması için Mu'tezz'e giden bu heyet, Samerrâ'ya döndü.¹⁸⁰ Bağdat'ta da 4 Muharrem Cuma günü, hatipler, minberde, halkı ve ordu mensuplarını, Mu'tezz'e bîat etmeye çağırdı. Cuma günü, halktan ve ordu mensuplarından Mu'tezz adına bîat alındı.¹⁸¹ Böylece Müsta'in'in Samerrâ'yı terk etmesiyle birlikte 13 Muharrem 251/14 Şubat 865'de, Samerrâ'da bîat alarak halife olan Mu'tezz, bu tarihten yaklaşık bir yıl sonra, Müsta'in'den ve Müsta'in'e destek veren Bağdat halkı ve yöneticilerinden de bîat alarak umumî bîatı elde etti. Bu bîatla, yaklaşık bir yıl süren kanlı hilâfet mücâdelesini ve Abbasî devlet yönetimindeki çift başlılık, sona ermiş oldu. Güven ortamı sağlandıktan sonra, hilâfet alâmetleri Muhammed b. Abdullah b. Tâhir tarafından, kardeşi Ubeydullah b. Abdullah b. Tâhir aracılığı ile ile Samerrâ'ya, Mu'tezz'e, gönderildi.¹⁸²

Müsta'in'in azli ve Mu'tezz'in halife olması üzerine Muhammed b. Mervan adlı şair tarafından söylenen, Müsta'in'i hicvedip Mu'tezz'i öven şu şiir, Müsta'in'in yaşanan iç çatışmalarda, iktidarı elinde tutma konusunda yaşadığı âcizliği dile getirmektedir:

“Yönetim Mu'tezz'in eline geçti, Müsta'in de eski haline döndü.

O da hâkimiyetin kendisine ait olmadığını ve kendi kendini aldattığını biliyordu.

Mülkün sahibi olan Allah, ona hükümdarlığı verdi, sonra da elinden aldı.

Ey Müsta'in! Allah sana bir mülk verdi, ama bu mülkü yine senin elinden aldı.

Halifelik Müsta'in'e uygun değildi.

O evli olup da bir başka kadınla mut'a nikâhı yapan birine benziyordu.

İnsanlar nazarında ona yapılan bîat ne çirkin bir bîattı.

Onun ha'l edildiğini söyleyen insanların sözü en güzel sözdü.

Keşke gemiler onun gövdesini taşırlarken denize atsalardı onu.

Onu denize atan kaptana canım feda olsun.

Senden önce nice hükümdarlar insanları yönettiler.

¹⁸⁰ Taberî, IX, 345; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 163.

¹⁸¹ Taberî, IX, 348; İbnü'l-Esîr, VII, 167.

¹⁸² Taberî, IX, 348; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 164.

Onlar ne kadar eğri yola gittilerse de senin kadar gitmediler.

Senin yüzünden insanlar sıkıntıya düştüler, ama senden sonra genişliğe kavuştular.

Cenâb-ı Allah, darlıktan sonra genişlik yaratır.

Senden sonra üzerimizdeki kötülükleri gideren hükümdarın,

Üzerindeki kötülükleri Allah gidersin ve onu korusun.’’¹⁸³

Yine Mu'tezz'in halife olmasından sonra bazı şâirler tarafından söylenen şu şiir, iç çekişmeler ve iktidar mücâdeleleri yüzünden çöküşe doğru giden Abbasî Devleti'nin durumunu, gayet açık bir şekilde ifade etmektedir:

“Halife Ahmed b. Muhammed hal’ edildi,

Ondan sonra gelecek halife de öldürülecek,

Nihayet atalarının iktidarı yok olacak,

Onlardan sonra iktidara gelecek kimse hayır görmeyecek

Ey Abbâsoğulları! Biliniz ki,

Adamlarınızı böyle öldürmek, kötü bir örfür.

Dünyanızı az çok yamaladınız.

Hayatınızı tamir olmayacak şekilde paramparça ettiniz.’’¹⁸⁴

¹⁸³ Taberî, IX, 351; İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, XI, 39.

¹⁸⁴ Taberî, IX, 350; İbnü'l-Esîr, VII, 168.

İKİNCİ BÖLÜM

UMUMÎ BİÂTTAN SONRA MU'TEZZ DÖNEMİ

I. İÇ OLAYLAR

A. Türkler ile Megâribe Arasındaki Olaylar

Türkler ile Megâribe arasında var olan iktidar mücâdelesi, 252/865 yılında, Mu'tezz'in kardeşi Müeyyed'in sebebiyet verdiği olaylar neticesinde, bir kez daha gün yüzüne çıktı. Müeyyed ise bu hatasının bedelini canıyla ödedi.

Mu'tezz'in veziri İsâ b. Ferhânşâh, Ermeni bölgesi valisi A'lâ b. Ahmed tarafından Müeyyed'e, bazı ihtiyaçlarını gidermesi için gönderilen beş bin altına el koydu. İsâ'nın bu davranışına kızan Müeyyed, Türkler'i ona karşı kışkırttı. Türkler, İsâ b. Ferhânşâh'ı dövdüler. Megâribe de Türkler'in bu hareketine karşı tavır aldı.¹⁸⁵

Megâribe, Türkler'i, "Her gün bir halife öldürüp bir diğerini getiriyorsunuz, ertesi günde istediğiniz veziri getiriyorsunuz,"¹⁸⁶ diyerek el-Cavsak diye adlandırılan saraydan çıkardılar. el-Cavsak sarayı ve beytül mâl, Megâribe'nin eline geçti. Bütün bu olaylara karşı Türkler, bir araya geldi, fakat Şâkiriyye,¹⁸⁷ Megâribe'nin yanında yer alınca Megâribe, Türkler'e karşı üstünlük sağladı.

Megâribe ile Türkler arasındaki bu gerginlik, bir süre devam etti. Neticede iki taraf arasında, arabulucuların çabalarıyla, bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre, taraflardan birisi, herhangi bir görev üstlenirse karşı taraftan bir kişi de aynı görevi üstlenecekti. Barış ortamı, Türkler'in uygun zamanı bulup Megâribe'yi örgütleyen kişilere saldırmasıyla sona erdi. Türk komutan Bayık Bey etrafında toplanan Türkler, Megâribe'nin örgütlenmesini sağlayan liderler, Muhammed b. Reşîd ve Nasr b. Sa'd'ı

¹⁸⁵ Taberî, IX, 361; İbnü'l-Esîr, VII, 171-172.

¹⁸⁶ Taberî, IX, 369.

¹⁸⁷ Bir çeşit askerî sınıf; Ücretli ve hizmetli manasına gelir. Bu hususta bkz. DGBİT, III, 245.

öldürmeye karar verdiler. Türkler'in almış olduğu bu karar yayılınca, Muhammed b. Reşîd ve Nasr b. Sa'd, Halife Mu'tezz'in yakın adamlarından olan Muhammed b. Gârun'un evine kaçtılar. Türkler, bu iki kişinin Muhammed b. Gârun'un evinde olduğunu tesbit ederek onları öldürdü. Muhammed b. Gârun ise Mu'tezz ile yapılan görüşme neticesinde affedildi ve Bağdat'a sürüldü.¹⁸⁸

Rivâyetlerde de görüldüğü gibi, Megâribe ve Türkler arasında cereyan eden bu nüfûz mücâdelesinde, yine Türkler ön plana çıkmayı başarmıştır. Fakat Türkler, kısa sürede sona erdiyse de bu olay vesilesiyle, artık yalnız olmadıklarını gördüler. Halife Mütevekkil döneminden itibaren Türkler'in devlet yönetimindeki hâkimiyetini azaltmak için ordu bünyesinde kullanılan Meğaribe'nin, Türkler'in üstünlüğüne karşı önemli bir denge unsuru olmaya başladığı ortaya çıktı.

B. Müeyyed'in Veliahtlıktan Azledilmesi ve Öldürülmesi

Mu'tezz'in yerine kardeşi Müeyyed'i halife olarak düşünenlerin sayısının artması¹⁸⁹ ve yukarıdaki olayda olduğu gibi, Müeyyed'in Türkler'le birlik olarak Mu'tezz'in veziri İsa b. Ferhânşâh'a karşı tavır alması, Mu'tezz'in kardeşi hakkında olumsuz düşünceler beslemesine sebep oldu. Mu'tezz, Türkler ve Megâribe'yi karşı karşıya getirdiği için, biraz da bu durumu fırsat bilerek, kardeşi Müeyyed'i, önce hapsedirdi. Sonra da Müeyyed'den kendi isteğiyle veliahtlıktan ayrıldığını belirten bir yazı yazmasını istedi.¹⁹⁰ Böylece Mu'tezz'in baskısıyla Müeyyed, 7 Recep Cuma 252/ 6 Ağustos 866 günü Samerrâ'da veliahtlıktan azledildi.¹⁹¹ Taberî'nin rivâyetine göre, ayrıca 11 Recep'te de Bağdat'ta, veliahtlıktan azledildiği ilan edildi.¹⁹²

Türkler'den bir grubun Müeyyed'i hapisten çıkaracakları söylentisi Mu'tezz'e ulaştıktan sonra, Müeyyed, hapisten 22 Recep 252/21 Ağustos 866'de ölü olarak çıkarıldı. Mu'tezz, fakîhleri ve kadıları işkence izi olmadığına ve Müeyyed'in kendi eceliyle öldüğüne dair şâhit tuttu. Rivâyetlerde geçtiği kadarıyla, Müeyyed'in nasıl öldüğü meçhul olmakla birlikte, kendiliğinden ve herhangi bir işkence olmadan öldüğünün de şüpheli olduğu bir gerçektir.

¹⁸⁸ Taberî, IX, 369; İbnü'l-Esîr, VII, 173-174.

¹⁸⁹ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 176.

¹⁹⁰ Paşa, Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1969, II, 95.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, VII, 172.

¹⁹² Taberî, IX, 362.

Müeyyed'in öldürölme şekline dair çeşitli rivâyetler vardır. Samurdan ve misk sürölmlüş bir yorgana sarıldığı ve ölünceye kadar böyle bırakıldığı rivâyet edilir. Karda donarak¹⁹³ ya da zehirlenerek öldürölldüğü de rivâyetler arasındadır.¹⁹⁴ Müeyyed'in cenazesi kefeniyle birlikte annesine teslim edilip defnedilmesi emredildi. Müeyyed öldükten sonra, onunla ana-baba bir kardeş olan Ebû Ahmed, onun ölü olarak çıkarıldığı hapishaneye götürölldü.¹⁹⁵

C. Müsta'in'in Öldürölmesi

Müsta'in, Mu'tezz'e bâat ettikten sonra, bütün aile fertleriyle Rusâfe'ye geçti. Mu'tezz'le yapmış olduğı antlaşma gereğı, Mekke'ye gitmek istedi. Fakat Mekke'ye gidiş engellendi. Daha sonra Basra'ya gitmek istedi. Ona, Basra'nın vebalı olduğı söylenince: "Basra'nın vebası mı daha kötü yoksa hilâfeti terk etmek mi?"¹⁹⁶ diyerek hilâfeti bırakmanın üzüntüsü içerisinde cevap verdi. Vebâ sebebiyle Basra'ya da gidemeyince Vâsıt'a geçti.¹⁹⁷

Halife Mu'tezz, Müsta'in'in varlığından rahatsız olduğı için Muhammed b. Abdullah'a bir mektup yazarak, Müsta'in'in göndereceğı kimseye teslim edilmesini istedi. Muhammed b. Abdullah, bu iş için Ahmed b. Tolun'u görevlendirdi. Ahmed b. Tolun, Müsta'in'i, Vâsıt'tan alarak Katol şehrine götürölldü. Burada Müsta'in'i, hâcib Saîd b. Sâlih'e teslim etti. O da Müsta'in'i döverek öldürölldü.¹⁹⁸

Başka bir rivâyete göre Müsta'in, Ahmet b. Tolun ile beraberken halife ondan Müsta'in'i öldürmesini istedi fakat Ahmet b. Tolun, kendisinin bâat etmiş olduğı bir halifeyi kesinlikle öldürmeyeceğini söyledi. Bunun üzerine halife Mu'tezz, Saîd b. Sâlih'i gönderdi. Saîd, Müsta'in'in başına vurarak onu öldürölldü.¹⁹⁹

¹⁹³ Taberî, IX, 362; İbnü'l-Esîr, VII, 172.

¹⁹⁴ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 176.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, VII, 172.

¹⁹⁶ Taberî, IX, 349; İbnü'l-Esîr, VII, 167; İbnü'l-Cevzî, XII, 55.

¹⁹⁷ Taberî, IX, 363; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 164.

¹⁹⁸ Taberî, IX, 363; İbnü'l-Esîr, VII, 172-173.

¹⁹⁹ İbnü'l-Verdî, I, 346.

Taberî ve İbnü'l-Esîr'in kaydettiği bir rivâyete göre Müsta'în, namaz kılmak için Saîd b. Sâlih'den izin istedi. Müsta'în namaz kılarken, Saîd b. Sâlih, onu öldürdü ve öldürdüğü yere de defnetti.²⁰⁰

Yine başka bir rivâyete göre Müsta'în, ayağına taş bağlanarak Dicle nehrine atıldı.²⁰¹ Mes'ûdî'nin naklettiği rivâyete göre de Saîd b. Sâlih onu yoldayken öldürmüş, cesedini de yola bırakmış, yoldan geçen topluluk cesedini defnetmiştir.²⁰² Rivâyetlerin bir çoğunun mübalağalı olduğu açık olmakla birlikte, Saîd b. Sâlih'in halife tarafından çeşitli şekillerde ödüllendirilmiş olması göz önüne alındığında, Saîd'in Müsta'în'i öldürüp öldürdüğü yerde defnettiği şeklindeki rivâyetin tercih edilmesi, daha mâkul gözükmetedir.

Öldürülen Müsta'în'in başı kesilip Mu'tezz'e götürüldüğü esnada Mu'tezz, satranç oynamaktaydı. Başı götüren kişi: "İşte bu görevinden azledilenin başı"²⁰³ deyince Mu'tezz, meşgul olduğunu, kesik başı bir kenara bırakmalarını ve ona oyun bittikten sonra bakacağını söyledi. Oyununu bitirince, ona dönüp baktı ve defnedilmesini emretti. Ayrıca Mu'tezz, Müsta'în'i öldüren Saîd b. Sâlih'e, ödül olarak elli bin dinar verdi ve Basra'ya âmil olarak görevlendirdi.²⁰⁴

Rivâyetlerin geneline baktığımızda, her ne kadar Müsta'în'in niçin ve nasıl öldürüldüğü farklı farklı anlatılsa da öldürülmesi emrini veren kişinin Halife Mu'tezz olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Kanaatimizce, Müsta'în'in hayatta olduğu müddetçe, halifeliği tekrar ele geçirmek için harekete geçmesi ihtimalinin, Mu'tezz'i böyle bir karar almaya yönelttiği açıktır.

D. Türkler ve Tâhirîler

Halife Me'mun'dan itibaren Tâhirîler, Abbâsî halifelerinin en kuvvetli destekleyicileri olmuşlardır. Horasan'da yarı müstakil bir durumda olmalarına rağmen bu hanedana mensup şahıslar, hala devletin en önemli mevkîlerini işgal ediyorlardı. Afşin ve İnâk'ın bertaraf edilmeleri esnasında Tâhirîler, önemli rol oynamışlardı. Son hilâfet mücâdelesinde, Tâhirî ailesinden, Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah, Mu'tezz'e

²⁰⁰ Taberî, IX,364; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 11.

²⁰¹ Taberî, IX,363; İbnü'l-Esîr, VII, 173.

²⁰² Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 164.

²⁰³ Taberî, IX, 364; İbnü'l-Esîr, VII, 173.

²⁰⁴ Taberî, IX, 364; İbnü'l-Esîr, VII, 173; İbn Haldûn, III, 291.

karşı, Müsta'în'in yanında yer almıştı. Buna rağmen Mu'tezz, halife olduktan sonra Muhammed'in mevkîini koruyabilmesi ve halifenin en güvenilir adamlarından biri olması, Tâhirîler'in nüfûzunu ortaya koymaktadır. Muhammed b. Abdullah'ın Zilkâde 253/Aralık 867'de ölmesi²⁰⁵ üzerine, yerine yine aynı aileden Ubeydullah'a bazı memuriyetlerin verilmesi de bir amaca yönelikti ve bu amaç Tâhirîler'in desteğiyle Türk nüfûzunun kırılması idi.

Halife Mu'tezz, Türkler'in baskılarından kurtulmak için Tâhirîler'den faydalanmak istiyordu. Bu amaçla, bu aileden Horasan hâkimi Tâhir b. Muhammed'e, gizlice durumu bildirdi ve ondan âdeta yardım istedi. Tâhir b. Muhammed, halifenin bu isteğini karşılamak için amcası Süleyman b. Abdullah'ın emrinde, Horasan birliklerinden oluşan kalabalık bir ordu görevlendirdi. Önce Bağdat'a varan bu ordu, Samerrâ'ya doğru harekete geçtiğinde Türkler, Süleyman'ın Bağdat'a dönmesini emretmesi için halifeye baskı yaptılar. Halife, Türkler'in baskılarına direnemeyip bu arzularını yerine getirmek mecburiyetinde kaldı. Zaten Türkler, önceden gerekli tedbirleri alarak Süleyman'a hareket imkanı bırakmamışlardı. Bu sebeple, 16 Rebîülâhir 254 /14 Nisan 868 tarihinde, Süleyman ordusuyla birlikte, Bağdat'a dönmek zorunda kaldı.²⁰⁶

E. Vasîf et-Türkî ve Boğa es-Sağîr'in Öldürülmeleri

Vasîf et-Türkî ve Boğa es-Sağîr, Bâğîr et-Türkî'nin katillerinden oldukları için Müsta'în'le birlikte Bağdat'a kaçmak zorunda kalmıştı. Müsta'în ve Mu'tezz arasındaki iç savaşta, Müsta'în'in yanında yer aldılar. Savaş sona erip sulh sağlandıktan sonra Mu'tezz, Muhammed b. Abdullah'a bir mektup yazarak, Vasîf et-Türkî ve Boğa es-Sağîr'in divandan kayıtlarının silinmesini istedi.²⁰⁷

Diğer taraftan da Muhammed b. Abdullah'ın komutanlarından olan Muhammed b. Ebî Avn, Mu'tezz'in kardeşi Ebû Ahmed'le görüşerek Vasîf ve Boğa'yı öldüreceğine dair söz verdi. Vasîf ve Boğa, kendilerinin aleyhine cereyan eden bu olayları duyunca, Muhammed b. Abdullah'ın yanına gelip, Muhammed b. Ebî Avn'ın faaliyetlerini anlatarak, böyle bir şey olması halinde, kendilerinin adamlarıyla sonuna kadar savaşıacaklarını söylediler. Tüm bu gerginliklere rağmen, Vasîf et-Türkî ve Boğa es-

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, VII, 180.

²⁰⁶ Ya'kûbî, II, 502.

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr, VII, 168.

Sağîr, bir taraftan da Mu'tezz'le aralarını nasıl düzeltebileceklerini de düşünmeye başladılar. Vasîf, kız kardeşinin evinde kalıyordu. Kız kardeşi de Mu'tezz'in kardeşi Müeyyed çocuk iken dadılığını yapmıştı.²⁰⁸ Vasîf, Müeyyed henüz hapse atılıp öldürülmeden önce, onun aracılık etmesi sayesinde Mu'tezz'le arasını düzeltmeye çalıştı.²⁰⁹ Vasîf, bu çabalarla birlikte, Mu'tezz'le arasını düzeltmek için bir milyon dinar da para harcadı.²¹⁰ Mu'tezz'in diğer hasmı Boğa es-Sağîr ise Mu'tezz'in diğer kardeşi Ebû Ahmed'le görüşüp önce onunla arasını düzeltip, ardından onun aracılık yapmasıyla Mu'tezz'e kendini affettirmeyi başardı.²¹¹

Vasîf et-Türkî ve Boğa es-Sağîr, Bağdat'ta ikamet ediyorlardı. Bu durumdan halife Mu'tezz çok memnundu. Çünkü Vasîf ve Boğa, bütün halifeler için tehlike olmuştu. Babası Mütevekkil ve kardeşi Muntasır'ın öldürülmelerinin baş sorumlusuydular. Müsta'in'in halifeliği sırasında da istedikleri gibi tasarrufta bulunuyorlardı. Samerrâ'daki Türkler ise başta Bayık Bey olmak üzere, halifeden farklı olarak Vasîf ve Boğa'nın Bağdat'tan Samerrâ'ya gelmelerini istiyorlardı. Mu'tezz, her ne kadar Vasîf ve Boğa'nın Samerrâ'ya gelmelerini istemese de Türkler'in baskısına dayanamayarak, Vasîf ve Boğa'ya, kendilerini Samerrâ'ya davet eden bir mektup yazdı. Diğer taraftan, Vasîf ve Boğa'dan çekindiği için, Türkler'den habersiz, Muhammed b. Abdullah'a bir mektup yazarak bu iki komutanın Bağdat'tan çıkmasını engellemesini istedi. Muhammed b. Abdullah'ın Vasîf ve Boğa'nın Bağdat'tan çıkışını engellemek için yeterli tedbir almadığından ya da alamadığından olsa gerek ki bu iki komutan, Bağdat'ın Horasan kapısından çıkarak Samerrâ'ya gittiler. Halife Mu'tezz, Samerrâ'ya dönen Vasîf ve Boğa'yı, istemeye istemeye kabul edip, Ramazan 253/ Eylül 867'de, hil'atler giydirerek onları yeni görevlerle taltif etti.²¹²

Vasîf ve Boğa'nın Samerrâ'ya gelmesiyle birlikte, Türkler'in baskısından iyice bunalan Mu'tezz, Horasan valisi olan Tâhir b. Muhammed'e bir mektup yazarak âdeta yardım istedi. Tâhir b. Muhammed, amcası Süleyman b. Tâhir komutasında kalabalık bir orduyu, önce Bağdat'a, oradan da Samerrâ'ya gönderdi. Ancak Vasîf ve Boğa başta

²⁰⁸ eş-Şâkir, Mahmud, VI, 62.

²⁰⁹ Taberî, IX, 355.

²¹⁰ Taberî, IX, 355.

²¹¹ Taberî, IX, 355; İbnü'l-Esîr, VII, 168-169.

²¹² Taberî, IX, 373; İbnü'l-Esîr, VII, 168-169.

olmak üzere diğer Türk komutanların baskısı sonucu, bu ordu, Bağdât'a dönmeye mecbur edildi.²¹³

Vasîf ve Boğa Samerra'ya dönüp birliklerinin başına geçtikten sonra, iç savaş sonunda devletin ekonomik durumu bozulduğundan,²¹⁴ Türkler'den oluşan ve maaşlarını alamayan bazı askerî birlikler, başkaldırarak dört aylık maaşlarını istediler. Vasîf ve Boğa, onları sakinleştirmeye çalıştı. Boğa halifeyle görüşmeye gittikten sonra, isyancı grup saldırarak Şevval 253/Ekim 867 tarihinde, Vasîf'i öldürdü. Topluluk, Vasîf'in mallarını yağmalamak istediye de buna izin verilmedi. Halife Mu'tezz, Vasîf'e ait olan malları Boğa'ya verdi.²¹⁵

Vasîf öldürüldükten sonra Mu'tezz, Vasîf'e ait olan malları Boğa'ya vermekten başka bir şey yapmadı. Boğa, Türkler'in yeniden isyan etmesinden ve Vasîf'in başına gelenlerin aynen kendi başına gelmesinden korktuğu için Mu'tezz'i Bağdat'a götürmeye çalışıyordu. Mu'tezz de selefi Müsta'in'in başına gelenlerin kendi başına gelmesinden korktuğu için Bağdat'a gitmek istemiyordu. Bu çıkar uyuşmazlığı, Mu'tezz ile Boğa'nın arasını iyice açtı.²¹⁶

Mütevekkil döneminden itibaren hilâfet üzerinde etkili olan Türkler'in ilk başlarda birlik içinde olması Türkler için bir avantajdı. Müsta'in döneminden itibaren iç çekişmeler başladı. Zaten Müsta'in'in hilâfetten azlolanmasına neden olan süreç de Türkler'in iç çekişmeleriyle başlamıştı. Mu'tezz döneminde de bu iç çekişmeler devam etti. Türkler'i sevmeyen Mu'tezz, onların kendi aralarındaki bu çekişmelerden yararlanmaya çalıştı. Mu'tezz, bu iç çekişmeleri kullanarak Boğa'yı alt etmeye hatta öldürmeye çalışıyordu. Rivâyetlerden anlaşılacağı üzere bu amacına ulaşması da fazla zaman almadı.

Boğa, kendisine destek sağlayabilmek amacıyla kızını, Vasîf'in oğlu Sâlih'le evlendirmeye çalıştığı sıralarda Mu'tezz, Boğa'nın muhâlifleriyle birlikte, Samerrâ'daki köşkte bir araya geldi. Boğa da bu durumdan şüphelenerek yaklaşık beş yüz kişiden

²¹³ Ya'kûbî, II, 502.

²¹⁴ Ya'kûbî, II, 502.

²¹⁵ Taberî; IX, 374; İbnü'l-Esir; VII, 179-180; İbn Haldûn, III, 291.

²¹⁶ Hudarî Bek, 285.

oluşan bir grupla es-Sîn'e kaçtı.²¹⁷

Mes'ûdî'nin belirttiğine göre Boğa, Mu'tezz'in kendisini öldürmek için muhâlifleriyle toplandığını duyup kaçtığı zaman, Mu'tezz, Boğa'yı ortada göremeyip çok korkmuştu. Rahat uyku uyuyamıyordu. Boğa'nın korkusundan gece gündüz silahını yanından ayırmıyordu. Hatta yanındakilere şöyle diyordu: "Bu hareketi ya ben onun ya da o benim başımı yiyene kadar durdurmayacağım. Her zaman, Boğa'nın ya gökten inmesinden ya da yerden karşıma çıkmasından korkuyorum."²¹⁸ Neticede Boğa, hazırlıksız gittiği için çok sıkıntılı anlar yaşadı. Götürmüş olduğu askerlerden habersiz, sadece iki hizmetçisiyle birlikte, yanlarında on dokuz kese dinar ve yüz kese dirhemle kayığa binerek Sâlih b. Vasîf'in yanına kaçmak isterken, nehirde yakalanıp Mu'tezz'in emriyle, 254/868'de öldürüldü. Boğa es-Sağîr'in cesedi, Samerrâ'da teşhir edildi. Megârîbe, onun mallarına el koyarak cesedini yaktı.²¹⁹

Başka bir rivâyete göre Boğa, Mu'tezz'in kendisini öldürmek için muhalifleriyle toplandığını işitince, Musul'a gitti. Burada Türkler'in ve diğer insanların kendisine katılacağını zannetti. Musul'da umduğunu bulamayınca, Zevrak'a geçti. Burada Megârîbe, onu yakalayarak Mu'tezz'in emriyle öldürdü. Kesik başı da Mu'tezz'e götürüldü.²²⁰

Boğa'nın kendisiyle ilgili yapılan planlardan haberdar olduktan sonra, ortadan kaybolması ile öldürülmesi arasında geçen süre, Musul'a gidip kendisine destek aramaya yetecek kadar uzun değildir. Bu durumda Samerrâ'da bir süre gizlendiği ve kaçamadan yakalanıp öldürüldüğü şeklindeki rivâyetin daha makul olduğunu söylemek mümkündür.

II. İÇ İSYANLAR

A. Müsâvir b. Abdulhamid el-Becelî'nin İsyanı

Müsâvir, Musul halkından, cesur ve âlim bir kisiydi. Tikrit yakınlarında, Musul'a bağlı Bevâzic köyünde, ikâmet ediyordu. el-Becîle kabilesinden olan Müsâvir, Recep 252/ Temmuz 866'da, isyan etti. İsyanının sebebi olarak şu olay gösterilir:

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, VII, 186.

²¹⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 177.

²¹⁹ Taberî, IX, 379-380; İbnü'l-Esîr, VII, 186-187.

²²⁰ Ya'kûbî, II, 503; Mes'ûdî, *Tenbîh*, 316; Ebû'l Fida, II, 44.

Musul emniyet görevlisi Hüseyin b. Bukeyr, Müsâvir b. Abdulhamid el-Becelî'nin oğlu Havsere'yi hapse atarak kötü muamelede bulundu. Havsere, hapiste yaşadığı bu durumu, bir mektupla babasına bildirdi. Müsâvir b. Abdulhamid, oğlunu kurtarmak için harekete geçti. Kısa bir çarpışma sonunda oğlunu kurtararak geri çekildi. Ancak Müsâvir'in ayaklanması, haricilerden büyük destek görmüştü. Kısa sürede, bedevî Araplar'dan ve Kürtler'den yaklaşık yedi yüz kişi, onun etrafında toplandı.²²¹

İsyân, 252 Recep/Temmuz 866'da başladı ve kısa sürede büyüdü. İsyancılar, Ramazan ayına gelindiğinde, Bündâr et-Taberî komutasında, bu isyanı bastırmak için Bağdat'tan gönderilen orduyla karşılaştılar. Aslında isyanın lideri Müsâvir b. Abdulhamid, Ramazan bayramını yaptıktan sonra, orduyla savaşmadan geri çekilme düşüncesindeydi. Fakat Hâricî gurubu dağıtmak isteyen Bündâr et-Taberî, üç yüz kişilik askeri ile yedi yüz kişilik Müsâvir b. Abdulhamid'in ordusuna Bevâzic'de saldırdı. Bündâr, kendisine yapılan Hâricilere gece, habersizce baskın yapılması şeklindeki öneriyi, "Ben onları, onlar da beni görmedikçe çarpışmaya girmem."²²² diyerek reddetti. Bündâr et-Taberî'nin üzerlerine geleceğini haber alan Hâricîler ise gerekli hazırlıkları yaptılar. Yapılan savaşta, gâlip gelen Müsâvir'in ordusundan elli kadar Hâricî öldürüldü ve Bündâr et-Taberî'nin adamlarından da yüz kişi öldü.²²³ Savaşı kaybeden Bündâr et-Taberî, kaçarken yakalanarak Müsâvir'in ordusu tarafından öldürüldü.²²⁴

Müsâvir, Bündâr et-Taberî'nin adamlarını dağıttıktan sonra Hulvan'a yönelerek Hulvanlılar'a saldırdı. Burada bulunan Horasanlı hacılar, Hulvanlılar'a yardım etti. Hâricî Müsâvir'in adamları, dört yüz kadar Hülvanlı ile birlikte birçok Horasanlı hacıyı katletti.²²⁵

İsyancılar giderek güçlenirken 253/867 yılına gelindiğinde, Müsâvir b. Abdulhamid liderliğindeki isyancı Hâricî grup, Hatarmuş et-Türkî adlı komutanın idaresindeki halifenin ordusu ile Celûla denilen yerde karşılaştı. Burada da yine Müsâvir b. Abdulhamid, galip gelmeyi başardı.²²⁶

Musul ve çevresine hâkim olan Müsâvir, 254/868'de Musul görevlisi, Tağlib

²²¹ İbnü'l-Esîr, VII, 174-175.

²²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 12.

²²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 12; eş-Şâkir, Mahmud, II, 63.

²²⁴ Taberî, IX, 374-376; İbnü'l-Esîr, VII, 179-180; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 12.

²²⁵ Taberî, IX, 376; İbnü'l-Esîr, VII, 179-180; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 12.

²²⁶ Taberî, IX, 378; İbnü'l-Esîr, VII, 184.

kabilesinden Hassan b. Eyyûb ile karşılaştı. Musul askerlerinden çoğu öldü ve Mûsâvir iyiden iyiye güçlendi.²²⁷ Bu olaylarla ilgili olarak, Mûsâvir tarafından söylendiği nakledilen şu şiir, onun ne kadar güçlendiğini açıkça ortaya koymaktadır:

“Bündâr’ı öldürmekle Irak’ı fecaâtla karşı karşıya bıraktın.

Bütün illeri de diyar diyar dolaştın.

Hulvân’a sabahın şafağında bir akın yaptın.

Onları ve onlara yardım edenleri öldürdün.

Ukbe’yi,²²⁸ Musul’da, taş haline soktun,

Ona zillet gerdanlığını taktın.”²²⁹

Musul’da Cuma namazı kıldıran Mûsâvir, Musul halkına güvenmediğinden, silahlı adamları kendisini koruyordu. Musul’da daha fazla kalmaya cesaret edemedi ve oradan ayrılarak, kendisine merkez edildiği Hâdisiyye’ye²³⁰ gitti.²³¹

Mu’tezz döneminden sonra da bir süre devam eden bu isyanın lideri Mûsâvir b. Abdulhamit, kendisiyle birlikte hareket eden, Züher el-Âmiroğulları’ndan, Übeyde adında biriyle, 256/870 yılında, görüş ayrılığına düştü. Aralarında meydana gelen bu görüş ayrılığının sebebi, günah işleyen birinin tevbesinin kabul edilip edilmeyeceği meselesiydi. Mûsâvir bu tevbenin kabul edileceğini, Übeyde de edilmeyeceğini iddia ediyordu. Görünürde bu görüş ayrılığı yüzünden Übeyde, adam toplayıp Mûsâvir’in üzerine yürüdü. Mûsâvir de Hâdisiyye’den hareket ederek Übeyde’ye doğru hareket etti. İki grup, Cemaziyelevvel 257 / Mart 871’de, Musul yakınlarında Cuheyne dolaylarında karşı karşıya geldi. Aralarında şiddetli çarpışmalar meydana geldi. Çok sayıda kişinin öldürüldüğü çarpışmaları kazanan Mûsâvir, Irak’ın büyük kısmına hâkim oldu.

Mûsâvir, hâkim olduğu bölgede halifeye giden mallara el koymakta idi. Bundan dolayı zaten maddî sıkıntı çeken hilâfet merkezinde askerlerin maaşları dağıtılamıyor ve bu

²²⁷ İbnü’l-Esîr, VII, 188.

²²⁸ Ukbe: Mûsâvir’in Musul’u zaptettiği dönemin Mısır valisi, Ukbe b. Muhammed b. Ca’fer.

²²⁹ İbnü’l-Esîr, VII, 180.

²³⁰ Hâdisiyye: Dicle’nin Dogusunda Büyük Zap Suyu’na yakın, Musul’a bağlı bir köydür. bkz., Hamevî, II, 230.

²³¹ İbnü’l-Esîr, VII, 205.

hususta darlık çekiliyordu. Bunun üzerine Mûsâ b. Boğa, Bayık Bey ve diğer komutanlar, ordu ile birlikte Mûsâvir'in üzerine yürümek zorunda kaldılar. Ancak Mu'tezz'den sonra hilâfet makamına geçmiş olan Halife Muhtedî'nin azli sırasında meydana gelen karışıklıklar nedeniyle, bu komutanlar da bir sonuç almadan, Samerrâ'ya geri döndüler.²³²

Muhtedî'den sonra Mu'temid'in halifeliği döneminde, Mûsâvir ile savaşmak üzere büyük bir ordu hazırlandı. Orduya, Türk komutan Mûsâ b. Boğa'nın adamlarından olan Müflih, komutan tayin edildi. Müflih, savaş için gayet iyi hazırlıklar yaptı. Hadisiyye'ye yaklaştığında, etrafında bir hayli kalabalık birikmiş olan Mûsâvir, Zeyni dağında, Müflih ile karşılaştı. Ancak Müflih, bu karşılaşmada arzu ettiğini elde edemedi. Adamlarının aldığı yaralardan ve askerlerinin azlığından dolayı Müflih, ümitsiz bir duruma düştü ve o da Samerrâ'ya geri dönmek zorunda kaldı. Müflih'in ayrılması üzerine Mûsâvir, tekrar bölgeye hâkim oldu ve bölgenin haracını toplayarak, tekrar eski güç ve kuvvetine kavuşup otoritesini sağlamlaştırdı.²³³

Mûsâvir, 263/877 yılında halifenin üzerine göndermiş olduğu orduyla savaşmak için Bevâzîc'den ayrıldı, ancak bu arada vefat etti. Adamları, Muhammed b. Hurzâd'a mektup yazıp onu başlarına geçirmek istediklerini bildirdiler. Ancak o, buna yanaşmadı. İbadetlerine düşkün bir Hâricî olan Muhammed b. Hurzâd'ın bu görevi kabul etmemesi üzerine Mûsâvir'in adamları, Eyyûb b. Hayyân el-Vârikî el-Becelî'ye bîat etti. Bu arada Muhammed b. Hurzâd, onlara haber gönderip durumunu gözden geçirdiğini ve bazı hususları düşünmek üzere olduğunu söyleyerek, grubun başına geçmek istediğini bildirdi. Mûsâvir'in ölümünden sonrası için kendisini görevlendirdiğini anlatarak, böyle bir emre muhâlefet etmemesi gerektiğini geç de olsa anladığını ifade ettiyse de ona şöyle cevap verildi: "Biz bu adama bîat ettik. Artık onu aldatamayız."²³⁴ Bunun üzerine Muhammed b. Hurzâd, kendisine bîat edenlerle birlikte, bu grubun üzerine yürüdü ve çatışmalarda Mûsâvir'in yerine geçen Eyyûb b. Hayyân öldürüldü. Eyyûb'un öldürülmesi üzerine Mûsâvir'in adamları, el-Gulâm diye meşhur olan Muhammed b. Abdullah b. Yahya el-Vârikî'ye bîat ettiler. Ancak o da öldürülünce Hârûn b. Abdullah el-Becelî'yi başlarına

²³² İbn'ül-Esîr, VII, 226-227.

²³³ İbnü'l-Esîr, VII, 226-227.

²³⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 309.

geçirdiler. Hârûn'un liderliği döneminde de isyancıların sayısı bir hayli fazlaydı.²³⁵

Netice itibariyle, merkezdeki siyasi çalkantılar nedeniyle bu tür isyanlarla yeterince ilgilenilememesi sonucu, giderek büyüyen Müsâvir b. Abdulhamid isyanının Halife Mu'temid dönemine kadar, Abbâsî Devleti'ni meşgul ettiğini görmekteyiz. Müsâvir öldükten sonra onun başlattığı bu hareket, adamları tarafından devam ettirilmek istendiyse de, içine düştükleri anlaşmazlıklar onları zayıflattı. Halkın desteğinin de kaybolması ile bu isyan, etkisiz hale gelmiş oldu.

B. Abdulaziz b. Ebî Dûlef'in İsyanı

Recep 253/Temmuz 866'da, Hemedan taraflarında bulunan Abdulaziz b. Ebî Dûlef, halktan yaklaşık yirmi bin kişi ile isyan hareketi başlattı. Halife Mu'tezz, Mûsâ b. Boğa el-Kebîr'i, dört bin kişilik bir ordu ile bu isyanı bastırmaya gönderdi. Mûsâ b. Boğa, Abdulaziz b. Ebî Dûlef'in topladığı yeterince düzenli olmayan bu isyancı grubu mağlup etti. Mağlup olan Abdulaziz b. Ebî Dûlef, Kerec şehrine çekildi. Yine aynı senenin Ramazan ayında, Mûsâ b. Boğa'nın görevlendirdiği komutan Müflih, Abdulaziz b. Ebî Dûlef'le, Kerec şehrinde karşılaştı. Bu savaşta galip gelen Müflih, başta Kerec şehri olmak üzere, Abdulaziz b. Ebî Dûlef'in istilâ ettiği yerleri geri aldı. Çok sayıda adamı öldürülen Abdulaziz, ailesini de geride bırakarak Kerec şehrini terk etti. Adamlarının çoğu öldürüldü, bir kısmı da Abdulaziz'in annesi ve ailesiyle birlikte esir alındı.²³⁶

C. Alevî İsyanlar

1. Hüseyin b. Ahmed el-Kevkebî'nin İsyanı

251/865 yılında, Hz. Ali evladından el-Kevkebî adıyla anılan Hüseyin b. Ahmed b. İsmail b. Muhammed b. İsmail el-Erkât b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Ali, Zencân ve Kazvin'de isyan başlattı. İsyancılar, Tâhirîler'in bölgedeki görevlilerini kovdular.²³⁷ Giderek güçlenen isyancılar, bir süre bölgeyi kontrol altında tuttular.

Zilkâde 253/ Kasım 867'de Halife Mu'tezz, Mûsâ b. Boğa el-Kebîr'i Hüseyin b. Ahmed'in üzerine gönderdi. Mûsâ'nın ordusuyla Hüseyin b. Ahmed el-Kevkebî, Kazvin'de karşılaştılar. Çarpışmalar başlayınca, el-Kevkebî'nin adamları savaş için saf

²³⁵ İbnü'l-Esîr, VII, 309-310.

²³⁶ Taberî, IX, 373; İbnü'l-Esîr, VII, 178; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 10-11.

²³⁷ Taberî, IX, 346; Mes'ûdî, *Murûc*, IV/154.

haline gelip, kalkanlarını kullanarak, Mûsâ'nın adamlarının attığı oklardan korunmaya çalıştılar. Mûsâ, adamlarının gayretle ok atmalarına rağmen, atılan okların karşı taraftaki askerlere zarar vermediğini görünce, yanlarında bulunan petrol, petrol gibi yanıcı maddeleri yerlere döktürdü ve askerlerine geriye çekilmelerini emretti. Adamları, Mûsâ'nın emirlerini yerine getirdiler. el-Kevkebî ise hasmının mağlûp olup geriye çekildiğini zannederek, onları kovalamak için arkalarından takip etmeye başladı. Ancak el-Kevkebî'nin askerleri, dökülen yanıcı maddelerin bulunduğu yere varınca, Mûsâ b. Boğa, o bölgenin ateşe verilmesini emretti. Böylece askerlerin ayakları altından ateşler yükselmeğe başladı ve isyancı askerlerin bir kısmı, yanarak can verdi. Mûsâ b. Boğa, isyancıları bu şekilde mağlûp ettikten sonra, kaçanları kovalayıp isyanı bastırdı. el-Kevkebî ise kaçarak Deylemîler'e sığındı. Böylece istilâ edilen Kazvin şehri, Mûsâ b. Boğa tarafından geri alındı.²³⁸

2. İsmail b. Yûsuf'un Mekke'de Başlattığı İsyân

Rebûlevvel 251/ Nisan 865 tarihinde, Hz Ali'nin torunlarından İsmail b. Yûsuf b. İbrahim b. Abdullah b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib, Mekke'de, Müsta'in'le Mu'tezz arasındaki hilâfet mücâdelesinin devam ettiği günlerde, isyan hareketi başlattı. Mekke valisi Ca'fer Beşâşât, şehri terketti. İsmail b. Yûsuf, Ca'fer'in evini ve yönetime bağlı kimselerin evlerini yağmalayarak, Mekke halkından ve ordu mensuplarından birçok kimseyi öldürdü. Bu arada Ravza-ı Mutahhara için getirilen mallar ile Kâbe'deki altın ve gümüşü yağmaladı. Halkın iki yüz bin dinarına el koyarak, Kâbe'nin örtüsünü dâhi aldı.²³⁹

İsyandan yaklaşık elli gün sonra Medine'ye geçerek, Medine valisini de kovdu. Tekrar Mekke'ye geçerek halkı muhâsara altına aldı. Şehre kervanların girmesine izin verilmediğinden, halk açlık ve susuzlukla karşı karşıya kaldı. Su, ekmek ve et gibi temel gıdaları bile bulmak zorlaştı. İsmail b. Yûsuf, Mekke'den Cidde'ye geçerek buradaki tüccarların mallarına da el koydu. Sonra tekrar isyanı başlatmış olduğu yere, Mekke'ye döndü. İsmail b. Yûsuf, ikinci kez Mekke'ye döndüğünde, Mu'tezz'in göndermiş olduğu Muhammed b. Ahmed b. İsâ ve Mekke ordu komutanı İsâ b. Muhammed el-Mahzumî komutasındaki, ordu ile çatışmaya girdi. Bu çatışmalar esnasında, yaklaşık

²³⁸ Taberî, IX, 378; İbnü'l-Esîr, VII, 184; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 12.

²³⁹ Taberî, IX, 346; İbnü'l-Esîr, VII, 165-155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 9-10.

bin yüz hacı öldü ve halk büyük zarar gördü. Hacılar, Arafat'ta vakfe yapamadı. Ancak İsmail ve adamları, vakfelerini yaparak Cidde'ye döndüler.²⁴⁰

251/865'de başlayan bu isyan hareketi, 253/867'de İsmail b. Yûsuf'un ölmesine rağmen sona ermedi. İsmail b. Yûsuf öldükten sonra, yerine kardeşi Muhammed b. Yûsuf geçti. Mu'tezz, Ebû Sâc komutasında bir orduyu, Muhammed b. Yûsuf'un üzerine gönderdi. Bu ordu karşısında direnemeyen Muhammed b. Yûsuf, kaçarak kurtuldu fakat adamlarından çoğu öldürüldü.²⁴¹ Böylece yaklaşık iki yıl süren, Mekke ve Medine halkının ciddi sıkıntılar yaşamasına neden olan bu isyan, bastırılmış oldu.

3. Hasan b. Zeyd el-Alevî'nin Deylemîlerle Birlikte Taberistan'da İsyanı

Künyesi, Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. Zeyd b. Hasan b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib olan bu kişinin, 250/864 yılında, Müsta'în zamanında, Taberistan'da,²⁴² başlattığı bu isyanın, Mu'tezz döneminde de devam ettiğini görmekteyiz. Bu isyan, 255/869 yılında, Mûsâ b. Boğa'nın komutanlarından olan Müflih, Taberistan'a, Hasan b. Zeyd'in üzerine gidip onu hezimete uğratıncaya kadar sürdü. Fakat Hasan b. Zeyd, Deylem'e kaçmayı başardı.²⁴³ İsyanın başlaması ve gelişimi şu şekilde cereyan etti:

Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, 250/864 yılında isyan eden Yahyâ b. Ömer et-Tâlibî'yi mağlûp edip ona karşı zafer elde edince, Müsta'în, ona Taberistan'da bulunan Kulâr ve Şâlûs adlı bölgeleri iktâ' etmişti. Burası Deylemîler'in sınırlarına yakındı. Muhammed b. Abdullah, yeni iktâ' edilen bu yerlerin kontrolünü sağlamak için adamı Câbir b. Hârûn en-Nasrânî'yi, oraya gönderdi. O günlerde, Taberistan valisi yine Muhammed b. Abdullah'ın adamlarından, Süleyman b. Abdullah b. Tâhir idi.²⁴⁴

Câbir, bölgeye vardıktan sonra iktâ' edilen Kulâr ve Şâlûs bölgeleri dışında kalan ve halkın ortak yararlandığı mevât arazileri de kontrolü altına almak isteyince, bölge halkı bu duruma tepki gösterdi. Ayrıca bölge halkı, öteden beri vali Süleyman b. Abdullah b. Tâhir ve adamlarının bazı uygulamalarından rahatsız idi. Bu bölgenin ileri gelenlerinden olan, dürüstlükleri ve faziletleri ile tanınan, halkın kendilerine itaat ettiği Muhammed ve Ca'fer isimli iki kardeş, Câbir'i bu mevât araziye yaptığı tecâvüzden alıkoymak için,

²⁴⁰ Taberî, IX, 346-347; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 10; Ya'kûbî, II, 498.

²⁴¹ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 176-177.

²⁴² Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 153.

²⁴³ Taberî, IX, 382.

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr, VII, 130.

bölge halkından kendilerine tâbi olanlarla toplandılar. Onların bu şekilde toplandıklarını duyan Muhammed b. Abdullah'ın bölgedeki adamı Câbir, korkup kaçtı ve Taberistan valisi Süleyman b. Abdullah'ın yanına gitti. Ancak bu iki kardeş, tek başlarına Süleyman b. Abdullah ile mücâdeleye girmekten çekindikleri için komşuları olan Deylemliler'e haber göndererek, Süleyman b. Abdullah ve bölge halkının huzurunu bozan diğer yöneticilere karşı savaşma konusunda, yardımlaşmaya davet edip bu konuda ittifak ettiler.²⁴⁵

Muhammed ve Ca'fer kardeşler, kendilerine tâbi olanlarla birlikte, Ebû Tâlib'in neslinden gelip adı Muhammed b. İbrahim olan birisine mektup yazıp kendisine bîat etmek ve onun liderliğinde hareket etmek istediklerini bildirdiler. O sıralarda Taberistan'da oturmakta olan bu şahıs, bu teklifi reddedip onlara: "Ben size benden daha güçlü ve bu işin ehli olan birisini söyleyeyim de bu teklifi ona yapınız"²⁴⁶ dedi ve onlara, Hasan b. Zeyd'i teklif etti. O sıralarda Rey'de bulunan Hasan b. Zeyd'e adam gönderip onu Taberistan'a davet ettiler. Bu davete icâbet eden Hasan b. Zeyd, Taberistan'a gitti. Böylelikle Deylemîler, Kulâr, Şâlûs ve Rûyân halkının ittifak etmesi ile Hasan'a bîat edildi.²⁴⁷

Bu bîatten sonra isyancılar, vali Süleyman b. Abdullah'ın bölgedeki görevlisi olan Muhammed b. Evs ve adamlarını bölgeden kovdular. İsyancı gruba özellikle dağlık bölgelerde yaşayan halktan katılımlar oldu.

İsyancılar, kendilerine en yakın yer olarak, Hazar Denizi'nin güneyinde, Tahran'ın kuzeyinde bir şehir olan Âmül'e doğru yürüyüp şehre girmeye çalıştılar. Bu şehre gelmiş olan Muhammed b. Evs, yanındaki birlikleriyle şehri savunmaya çalıştıysa da Hasan b. Zeyd'in adamları şehre girmeyi başardı.

İbn Evs, Hasan b. Zeyd'in Âmül'e girdiğini görünce en azından kendi canını kurtarmaya çalışarak kaçıp Süleyman b. Abdullah'ın yanına gitti. Âmül'e hâkim olan Hasan b. Zeyd, iyice güçlendi ve yağma yapıp karışıklık çıkarmak isteyen bir çok kişi etrafında toplandı.

Hasan, Âmül'de bir kaç gün kaldıktan sonra, Süleyman b. Abdullah'ın bulunduğu,

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, VII, 131.

²⁴⁶ İbnü'l-Esîr, VII, 131.

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, VII, 132.

Âmül şehrinin doğusunda bir şehir olan Sâriye'ye doğru gidip onunla savaşmak istedi. Süleyman b. Abdullah'ın askerleriyle Hasan'ın askerleri arasında Sâriye şehrinin dışında, şiddetli bir savaş meydana geldi. Ancak bu arada, Hasan'ın birliklerinden bir kısmı, Sâriye'ye doğru kayıp gitmiş ve şehre girmişlerdi. Hasan'ın askerlerinin şehre girdiğini öğrenen Süleyman, yenilgiye uğradığını anlayıp ailesi ve mallarını da Sâriye'de bırakarak kaçtı. Böylelikle Hasan ve adamları Sâriye şehrine sahip oldular. Süleyman'ın aile fertleri, hiç bir zarar verilmeden develere bindirilip kendisine gönderildi. Süleyman'ın malları ise tamamen yağmalanıp, askerler arasında taksim edildi.²⁴⁸

Bu haberler kendisine ulaştığında Müsta'în, İsmâil b. Ferrâşe'yi, bir orduyla birlikte Hemedân'a gönderip orada ikâmet etmesini ve Hasan b. Zeyd'in süvarilerinin buraya girmesini engellemesini emretti.²⁴⁹

Hasan'ın bölgedeki hâkimiyeti, üzerine birkaç defa ordu gönderilmesine ve hatta bazen bu ordulara mağlup olmasına rağmen, 255/869 yılına kadar sürdü. 255/869 yılında, Mûsâ b. Boğa'nın komutanlarından olan ve Abbâsî Devleti'ne karşı girişilen bir çok isyanı bastırmada önemli başarılar elde eden Müflih, ordusuyla Taberistan'a giderek, Hasan b. Zeyd el-Alevî ile savaşını onu mağlûp etti. Bunun üzerine Hasan, Deylemîler'e sığındı. Müflih de Taberistan'a geçerek Hasan'ın evini yaktı. Müflih, bu isyanı bastırdıktan sonra, Taberistan bölgesine hâkim olarak bölgeden ayrıldı.²⁵⁰

4. Hüseyin b. Ahmed et-Tâlibî'nin Kûfe'de İsyanı

251/865 yılında, Mu'tezz'le Müsta'în arasındaki mücâdelenin devam ettiği sıralarda, Hz. Ali'nin torunlarından Hüseyin b. Ahmed b. Hamza b. Abdullah b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib, Kûfe'de isyan başlattı. Daha sonra yine Hz. Ali'nin torunlarından Ebû Ahmed Muhammed b. Ca'fer'i, Kûfe'de yerine vekil bırakarak oradan ayrıldı. İsyân sırasında Kûfe valisi olan Ahmed b. Nusayr el-Huzâî, şehri terk etti. Müsta'în, bu isyanı bastırmak için kendisi de Alevî olan ve Kûfe'nin sevad bölgesinde ikâmet etmekte olan Müzâhim b. Hakan'ı gönderdi. Müzâhim, kendisine destek olarak yanına aldığı birliklerle beraber, Kûfe'ye doğru harekete geçti. Müzâhim, Kûfe'deki Alevîlerden

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 132.

²⁴⁹ İbn'ül-Esîr, VII, 133.

²⁵⁰ Taberî, IX, 382.

bazılarını çeşitli konularda yardım sözü vererek, isyancılara karşı savaşımağa davet edip onların desteklerini aldı. Şehri kuşatıp, isyancı Alevîler'in bulundukları evlere hücum etti. Bu kişilerin kaçması üzerine Kûfe'yi ele geçirdi. Böylelikle Müzâhim, bu isyanı bastırma noktasına geldi fakat iç savaş olduğu için geri dönmek zorunda kaldı.²⁵¹

251/865 yılında başlayan bu isyan, Mu'tezz döneminde de devam etti. İsyanı bastırmak için 252/866 yılında, Mu'tezz'in emri ile Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah, Abdurrahman isimli adamını, Kûfe'ye vekil olarak gönderdi. Çünkü burayı kontrolü altında tutan Hüseyin b. Ahmed et-Tâlibî'nin vekil bıraktığı vali Muhammed b. Ca'fer, halka kötü davranıyordu. Abdurrahman, Kûfe'ye vardığında, halktan Alevîler'e destek verenler, onun Alevîler'le savaşmaya geldiğini düşünerek, onu taşla tuttu. Ancak Abdurrahman, bedevî Araplar'la çarpışmaya geldiğini söyleyerek halkı yatıştırdı. Daha sonra, Ebû Ahmed Muhammed b. Ca'fer ile samimiyet kurarak ona yakınlaştı. Uygun bir zaman geldiğinde de Muhammed b. Ca'fer'i ve Hz. Ali evladından diğer isyancıları yakaladı ve onları Bağdat'a gönderdi. Yakalanan bu kişiler, üzerlerinde Taberistan'da isyan başlatmış olan ve yukarıda bahsi geçen Hasan b. Zeyd'e âit mektuplar çıkınca, Mu'tezz'in emriyle, Samerrâ'ya nakledildiler.²⁵²

5. Ali b. Zeyd ve İsâ b. Ca'fer'in Kûfe'de İsyanı

255/869 yılında, Hz. Ali evladından Ali b. Zeyd ve İsâ b. Ca'fer, Kûfe'de isyan başlattı.²⁵³ Mu'tezz, bu isyanı büyük komutanlardan Saîd b. Salih'i göndererek bastırdı.²⁵⁴

Mes'ûdî'nin naklettiği rivâyete göre, Hz. Ali'nin torunlarından isyan edenlerin çoğu, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, Mu'tezz döneminde de zehirlenerek ve hapsedilerek öldürülmüştür.²⁵⁵

Ülkenin çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan bu tür isyanlar, Abbâsî Devleti'nin bu döneminde, en çok görülen durumlardan biriydi. Merkezde yaşanan iktidar kavgaları, ülkenin bazı bölgelerinde otoritenin güçsüz hale gelmesine neden oluyordu. Bu durum, başta Abbâsî Devleti kurulduğundan beri hilâfeti ele geçirmek için mücâdele veren Hz.

²⁵¹ Taberî, IX, 328-329; İbn'ül-Esîr, VII, 164-165.

²⁵² Taberî, IX, 370-371; İbnü'l-Esîr, VII, 165-166.

²⁵³ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 180; ez-Zehebî, *Târihu'l İslâm*, XXVI, 15.

²⁵⁴ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 180.

²⁵⁵ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 180.

Ali evlâdı olmak üzere, birçok grubun isyan etmesine yol açıyordu. Aynı zamanda bazı bölgelerdeki yöneticilerin halka kötü davranması da bu isyanlara sebep olan etkenler arasında yer almaktaydı. Merkezdeki kargaşalar nedeniyle bu isyanların üzerine yeterince gidilememesi, isyanların büyümesinde en büyük etken idi. Devletin ekonomik ve siyasi yapısının bozulmasına yol açan bu isyanlar, çöküş sürecini hızlandıran faktörler arasında yer almaktadır.

III. MU'TEZZ DÖNEMİNDE GELİŞEN DİĞER OLAYLAR

A. Ya'kub b. Leys es-Saffâr ve Saffârî Hanedanı'nın (254-290/867-903) Ortaya Çıkışı

Ya'kûb b. Leys (ö.256/869), kardeşi Amr ile birlikte, Sicistan'da, bakırcılıkla uğraşan zâhid biriydi. es-Saffâr sözcüğü de “bakırcı”, “bakır döven” anlamına gelmektedir. Sâlih b. el-Mutavvaî de Sicistan'da Hâricîler'e karşı gönüllü olarak mücâdele eden ve bunu ibâdet telakki eden bir grubun lideriydi. Ya'kub b. Leys, Sâlih b. el-Mutavvaî'nin grubuna katılarak, Hâricîler'e karşı mücâdeleye başladı. Bir süre sonra Sâlih, onu yardımcısı tayin etti. Ya'kub, Sâlih ölünce, yerine geçen Dirhem adındaki kişiye tâbi olarak yine Hâricîler'e karşı savaşmaya devam etti. Dirhem de şöhreti bir hayli yayıldıktan sonra, Horasan valisi tarafından yakalanıp hapsedilince, Hâricîlere karşı mücâdele eden gönüllü grup, Ya'kûb b. Leys'i kendilerine lider edindiler.²⁵⁶

Ya'kûb, Hâricîler ve düşman addettikleri diğer kimselerle savaşmağa devam edip onlara karşı zaferler elde etti. Bir çok kimseyi öldürdü ve köylerini tahrip etti. Çatışmalarda gösterdiği mahâreti sayesinde kendisine, grubun daha önceki liderlerinden bile daha fazla itaat edilmeye başlandı. Böylelikle Ya'kûb'un otoritesi bir hayli güçlendi ve Sicistan'da hâkim bir güç haline geldi. Bu noktadan sonra Ya'kûb, Halife Mu'tezz'e itaat ettiğini ilân edip, onunla mektuplaşarak emri istikâmetinde hareket ettiğini ve onun emri ile kötü kimselerle savaştığını duyurdu. Nihayet Sicistan'a tamamen hâkim olup yolları kontrol altına aldı ve bu şehri korumağa, kendince iyiliği emredip kötülükten alıkoymaya çalıştı. Böylelikle, kendine tâbi olanların sayısı bir hayli arttı. Ancak bu mücâdele sadece Hâricîler'le sınırlı kalmadı. Ya'kub ve adamları etraftaki başka

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, VII, 184-185.

gruplarla da çarpışmağa başladılar.²⁵⁷

Hâricîler'e karşı oluşan bu gönüllü grup, 253/867'de, Ya'kûb b. Leys liderliğinde, Sicistan, Herat ve Bûşenc şehirlerine hâkim oldu. Gün geçtikçe büyüyen bu grup, Horasan valisinin bile adamlarına saldırıp onları rahatsız etmeye başladı.²⁵⁸ Bu durum, o sırada Horasan emiri olan Muhammed b. Tâhir b. Abdullah b. Tâhir'i korkutmaya başladı.

Dönemin Fars valisi Ali b. Hüseyin b. Şebel, Mu'tezz'e bir mektup yazarak Ya'kûb b. Leys'in Tâhirîler'i, Sicistan'da mağlûp ettiğini ve onların Ya'kûb karşısındaki âcizliklerini bildirdi. Diğer taraftan, Ali b. Hüseyin b. Şebel, Fars bölgesinin vergisini geciktiriyordu. Mu'tezz, vergisini geciktiren Ali b. Hüseyin'le Sicistan'ı istilâ eden Ya'kûb b. Leys'i, birbirleriyle savaştırarak, etkisiz hale getirmeye çalıştı. Mu'tezz, Ali b. Hüseyin ve Ya'kûb b. Leys'e, ayrı ayrı mektup yazarak, Kirman'ın yönetimini kendilerine verdiğini yazdı. Ali b. Hüseyin, Kirman'a gitmeyerek nâib olarak Tavk b. Muğallas'ı gönderdi. Tavk b. Muğallas, Kirman'a Ya'kûb b. Leys'den önce gitti. Ya'kûb b. Leys, Kirman'a yaklaştığında bir süre şehrin yakınında ikâmet ettikten sonra, savaşmadan geri dönüyor gibi yapıp Sicistan yönüne hareket etti. İki gün sonra, aniden Kirman'a doğru yönelerek, Tavk b. Muğallas'ı hazırlıksız bir şekilde yakalayıp Kirman'da mağlup etti. 255/869'de gerçekleşen bu savaşta Ya'kub, Tavk b. Muğallas'ı esir alarak Kirman'a hâkim oldu.²⁵⁹ Ayrıca Ya'kûb, Tavk'ın Ya'kub'un adamlarını bağlamak için hazırladığı prangaları ele geçirip, bunlarla Tavk'ın adamlarını bağladı. Çok miktarda ganimet ele geçirerek gücüne güç kattı.²⁶⁰

Ya'kûb b. Leys, 255/869 yılında, esiri olan Tavk b. Muğallas'ı da yanına alarak Fars bölgesine doğru hareket etti. Fars valisi Ali b. Hüseyin b. Şebel, Ya' kûb'un Tavk b. Muğallas'a karşı elde ettiği zaferi ve ona yaptıklarını haber alınca, kendi üzerine geleceğini anlamış bulunuyordu. O sırada, Şirâz'da ikâmet etmekte olan Ali b. Hüseyin, askerlerini toplayarak Şirâz geçidine gidip karargâhını orada kurdu. Bu geçidin bir tarafı aşılmaz dağlar ile kaplı iken, diğer tarafında da geçilmesi güç bir nehir vardı. Ali b. Hüseyin, Ya'kub'un geçebileceği tek geçit olan bu geçidin başında konakladı. Bu geçit,

²⁵⁷ İbnü'l-Esîr, VII, 191-192

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 185; Ebu'l-Fîda, II, 44.

²⁵⁹ ez-Zehebî, *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 534.

²⁶⁰ Taberî, IX, 382-384; İbnü'l-Esîr, VII, 191-192.

insanların ancak tek tek ve sırayla geçebileceği genişlikteydi. Bu yüzden Ali b. Hüseyin, Ya'kûb'un askerleriyle birlikte nehri geçip, kendilerine saldırmasının mümkün olmadığını düşünüyordu.²⁶¹

Ya'kûb, bu dar geçide gelinceye kadar yoluna devam etti ve geçidin bir mil uzağında karargâh kurduktan sonra adamlarından biri ile gelip bu geçidin durumunu inceledi. Bir tarafı dağ, bir tarafı nehir olan bu geçitten geçmek mümkün görünmüyordu. Ertesi gün öğle vaktinde, adamlarıyla birlikte hareket ederek nehrin sığ olan yerlerinden atlarıyla geçmeye başladılar. Ali b. Hüseyin, Ya'kûb'un nehrin büyük bir kısmını geçtiğini görünce ne yapacağını şaşırdı ve aldığı tedbirlerin işe yaramadığını gördü. Böylelikle Ya'kûb'un adamları, Ali b. Hüseyin'in askerlerini arka taraftan kuşattılar. Ya'kûb'un öncü kuvvetleri nehirden çıkınca, Ali'nin adamları, bulundukları Şîrâz şehrine doğru kaçmağa başladılar. O sırada Ya'kûb'un askerlerinin tamamı nehri geçti. Ali b. Hüseyin'in adamları ise onlarla dar geçit arasında sıkışıp bir kurtuluş yolu bulamayınca, hezimete uğrayarak kaçmaya başladılar. Komutanları Ali b. Hüseyin de esir alındı ve Ya'kûb'un yanına getirildi. Ya'kûb, onu derhal prangalara vurarak bütün askerlerini ve ordugâhını teslim aldıktan sonra, bulunduğu yerden hareket ederek geceleyin Şîrâz'a vardı. Ertesi gün, şehir halkına eman verildiğini ilan eden Ya'kûb, Ali'nin ve adamlarının evlerini yağmaladı ve evlerde bulunan bütün malları ele geçirerek haracı topladıktan sonra Sicistan'a geri döndü.²⁶²

Bu savaşta, Ali b. Hüseyin'in ordusu, yaklaşık onbeş bin kişiydi ve beş bin kadarı öldürüldü. Ya'kûb b. Leys, bu savaşın ardından yaklaşık on milyon dinar ganimet elde etti.²⁶³ Ya'kûb b. Leys, Fars'a hâkim olduktan sonra, Mu'tezz'e çeşit çeşit hediyeler göndererek ona bağlılığını bildirdi. Ancak Ya'kûb, Fars bölgesindeyken Mu'tezz'in buraya merkezden bir vali ataması mümkün olmadı. Böylece Ya'kûb b. Leys, halifeye, kendisini Fars bölgesinin valisi olarak kabul ettirdi.²⁶⁴

Halife Mu'temid dönemine kadar bölgeye hâkim olan Ya'kûb, arkasında yaklaşık elli milyon dirhem ve seksen milyon dinardan oluşan yüklü bir hazine bırakarak öldü ve

²⁶¹ Taberî, IX, 382-384; İbnü'l-Esîr, VII, 193-194.

²⁶² Taberî, IX, 384-386; İbnü'l-Esîr, VII, 193-195; İbn Haldûn, III, 293-295.

²⁶³ İbnü'l-Esîr, VII, 194; İbn Haldûn, III, 294.

²⁶⁴ Taberî, IX, 382-384; İbnü'l-Esîr, VII, 192.

kardeşi Amr, halife tarafından onun yerine getirildi.²⁶⁵

Sonraki dönemlerde, Abbâsî yönetimiyle Saffârîler'in arası yeniden kötüleşti. Halife, Amr'ı bizzat getirdiği görevden azledip onun yerinde Muhammed b. Tâhir b. Hüseyin'i getirdiğini açıkladı. Muhammed, yerine nâibi Râfî b. Herseme'yi gönderdi. Bu olaylar yüzünden, halifenin ordusu ile Amr b. Leys arasında çıkan savaşlarda, Amr, ordusuna bizzat komuta etmesine rağmen, hezîmete uğrayıp esir düştü.²⁶⁶ Böylece Bağdat'a bile korku salmayı başaran Saffârîler, ortadan kaldırılmış oluyordu. Hüküm sürdükleri bu geniş topraklar ise Sâmânî Devleti tarafından devralındı.²⁶⁷

B. Ahmed b. Tolun'un Mısır'a Gönderilişi

Ahmet b. Tolun'un babası Tolun, Nuh b. Esed es-Sâmanî'nin Me'mun'a hediyesi olan bir köleydi. Ahmed b. Tolun da 220/835 yılında Samerrâ'da doğdu. Kendisi yirmi yaşındayken babası öldü. Daha sonra Ahmed b. Tolun, Bayık Bey'in adamları arasına katıldı.²⁶⁸

254/868 yılında Mu'tezz, Bayık Bey'in yönetim üzerindeki etkisini kırmak için, onu Samerrâ'dan uzaklaştırmak istedi ve bu amaçla Mısır'ı ona ikta' olarak verdi. Fakat Bayık Bey, Samerrâ'daki etkisini kaybetmemek için oraya kendisi gitmedi. Dürüst yaşantısından etkilendiği Ahmet b. Tolun'u gönderdi.²⁶⁹

Ahmed b. Tolun, Mısır'a gittiği zaman, Mısır'ın haraç görevlisi Ahmed el-Müdebbir ile hâkimiyet mücâdelesine başladı. Ahmed b. Tolun, Bayık Bey'in hilâfetteki etkisinden faydalanarak bu mücâdeleyi kazandı. Mu'tezz, Ahmed el-Müdebbir'i görevden aldı.²⁷⁰ Bütün bu bilgilerden anlaşılıyor ki, Mısır'da artık Tolunoğulları sülâlesinin egemenliği başlamıştı.²⁷¹ Ahmed b. Tolun'un başlattığı bu parlak hanedan, kısa zamanda Mısır'da müstakil bir hanedan oldu. O zamana kadar hilâfet merkezine akan gelirler, artık ülkede kalıyor ve tamamı idareyi elinde bulunduran hanedanın elinde toplanıyordu. Hanedan, Mu'temid döneminde, Bağdat'ta ortaya çıkan "Zenci köleler isyanı"nda, para bakımından son derece sıkıntı içine düşen halifenin yardım talep edeceği bir duruma

²⁶⁵ Hasan, Hasan İbrahim, III, 438.

²⁶⁶ Hasan, Hasan İbrahim, III, 438-441.

²⁶⁷ Hitti, Philip K., II, 726-727

²⁶⁸ Hudarî Bek, 311.

²⁶⁹ Taberî, IX, 381; İbnü'l-Esîr, VII, 187.

²⁷⁰ Ya'kûbî, II, 503-504.

²⁷¹ Zettersteen, K.V., "Mu'tezz", İ.A., VIII, 756.

geldi.²⁷²

IV. MU'TEZZ'İN AZLİ VE ÖLÜMÜ

Mu'tezz, halifeliği boyunca Türkler'in istekleri dışında hiç bir iş yapamıyordu. Çünkü onu halife yapanlar Türkler idi. Ancak Mu'tezz, her ne kadar hilâfeti Türkler'e borçlu ise de babasının ve ağabeyinin katilleri oldukları için, onları sevmiyordu. Türkler'in kendi aralarındaki iç çekişmeleri körükleyerek, zayıf düşmelerini sağlamaya ve etkilerini kırmaya çalışıyordu. Diğer taraftan Megâribe'yi, Türkler'e karşı bir denge unsuru olarak tutuyordu. Mu'tezz'in bu tutumu ve Türkler'i bertaraf etmek isteği, Türkler arasında huzursuzluk yarattı ve halifeye karşı cephe almalarına sebep oldu.²⁷³

Öte yandan, Türk komutan Sâlih b. Vasîf, babası Vasîf et-Türkî'nin beytûlmâlde para kalmadığı için öldürüldüğünü düşündüğünden, bu durumun sorumluları olarak gördüğü Mu'tezz'in kâtiplerini suçluyordu.²⁷⁴ Sâlih b. Vasîf bir gün Mu'tezz'in huzuruna gelerek vezir Ahmed b. İsrâil, Mu'tezz'in annesi Kabîha'nın kâtibi Hasan b. Mahlâd ve Ebû Nuh İsâ b. İbrahim'in beytûlmâldeki bütün paraları aldıklarını, Türkler'e hiçbir şey bırakmadıklarını söyledi. Sâlih ile Ahmed b. İsrâil, Mu'tezz'in huzurunda tartışmaya başladılar. Bu tartışma esnasında Sâlih b. Vasîf bayıldı. Su ile onun kendine gelmesini sağlandı. Sâlih b. Vasîf'in çoğunluğu Türkler'den oluşan adamları, onun bayıldığını duyunca, saraya akın ettiler. Bu kargaşadan korkan Mu'tezz, bir kenara çekilerek olayları seyretti. Sâlih b. Vasîf, saraya giren adamlarıyla beraber Ahmed b. İsrâil'i, Hasan b. Mahlâd'ı ve Ebû Nuh İsâ b. İbrahim'i alarak hapsetti ve mallarına el koydu.²⁷⁵ Mu'tezz, Ahmed b. İsrâil'in serbest bırakılmasını Sâlih'ten rica etmesine rağmen bu ricası kabul edilmedi.²⁷⁶

Bütün bu gelişmeler, Mu'tezz'i korkutuyordu. Kendi otoritesini sarstığı için Sâlih'i öldürmek istiyordu. Sâlih b. Vasîf, bütün bunlardan haberdardı. O da Mu'tezz'e karşı harekete geçmek için fırsat bekliyordu.²⁷⁷

Türkler'den bir grup, Sâlih b. Vasîf'te ve kaçırmış oldukları kâtiplerde para

²⁷² Hitti, Philip K, II, 711; Zettersteen, K.V., "Mu'tezz", İ.A., VIII, 756.

²⁷³ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 178; Yûsuf el-İş, 119.

²⁷⁴ ez-Zehebî, *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 535; İbn Haldûn, III, 296.

²⁷⁵ Taberî; IX, 387; Ya'kûbî, II, 503; İbnü'l-Cevzî, XII, 79.

²⁷⁶ Taberî; IX, 387; Ya'kûbî, II, 503.

²⁷⁷ Mes'ûdî, *Tenbîh*, 316.

bulunmadığını anlayınca, Mu'tezz'e gelerek, kendisinin de öldürmek istediği Sâlih b. Vasîf'i öldürme karşılığında, maaşlarının ödenmesini istediler. Mu'tezz, öneriyi kabul etmeyi çok istemesine rağmen onlara verecek parası yoktu. Türkler'in elli bin dinara kadar inmesine rağmen Mu'tezz, bu parayı dahi bulamadı. Son umut olarak annesinden para istedi ancak ondan da istediği cevabı alamadı. Mu'tezz'in annesi Kabîha, bir milyon üç yüz bin dinarı ve bunun yanında yâkut, mercan, zümrüt gibi değerli mücevherleri olmasına rağmen, oğluna elli bin dinarı vermedi.²⁷⁸ Böylelikle Mu'tezz, Türkler'in kendi aralarındaki anlaşmazlıktan yararlanarak, otoritesi önünde en büyük engel teşkil eden Sâlih b. Vasîf'i öldürme fırsatından yararlanamadı.

Türkler, beytûlmâlde para olmadığını biliyorlardı. Mu'tezz'in annesinden de para temin edemediğini görünce, Megâribe ile birlikte hareket ederek, Mu'tezz'i görevinden azletmek üzere antlaştılar. Grubun başında, fırsat kollayan Sâlih b. Vasîf, Boğa el-Kebîr'in oğlu Mûsâ ve Bayık Bey vardı. İsyancı grup, halifenin sarayına doğru harekete geçti. Sâlih b. Vasîf, Mûsâ b. Boğa el-Kebîr ve Bayık Bey, silahlarıyla sarayın karşısına geçerek halifenin dışarı çıkmasını istediler. Mu'tezz, işin ciddiyetinden habersiz olarak ilaç aldığını, kendisinin konuşamayacak kadar hasta olduğunu, eğer mutlaka konuşulması gereken bir konu varsa, gurubu temsilen birkaç kişiyle görüşebileceğini söyledi.²⁷⁹ Mu'tezz, hala otoritesinin devam ettiğini zannediyordu.

İsyancı grup, saraya hücum ederek Mu'tezz'in odasına girdi. Mu'tezz'i ayağından tutup, kapıya kadar sürükleyerek topuzlarla dövdüler. Gömleği yırtılmış omzundan kanlar akıyordu. Güneşin en şiddetli olduğu anda, sarayın avlusunda çıplak olarak ayaküstünde durdurdular. Mu'tezz, acıdan bir ayağını kaldırıp diğerini koyuyordu.²⁸⁰ İsyancıların bazıları, kendisini tokatlarken o elleriyle kendisini korumaya çalışıyordu. İsyancı grup, Mu'tezz'i, kendi odasının karşısındaki odaya götürdüler. Mu'tezz'in atamış olduğu Kadî'l-Kudât Ebû's-Şevârib'i getirerek, huzurunda kendisini hilâfetten azletmesini istediler.²⁸¹ Mu'tezz, bunu kabul etmedi. Mu'tezz'in hilâfetten azil yazısını başka birisine yazdırarak Mu'tezz'e imzalattılar. Bu esnada, Sâlih b. Vasîf'i şahit tutarak Mu'tezz'in kendisine, annesine ve kız kardeşine eman verdiler. Mu'tezz, 27 Recep

²⁷⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 200; Suyûtî, 360; İbn Haldûn, III, 297.

²⁷⁹ İbnü'l-Verdî, I, 349.

²⁸⁰ Hudarî Bek, 266; el-İş, Yûsuf, 119.

²⁸¹ Hudarî Bek, 288.

255/11 Temmuz 869 Çarşamba günü,²⁸² halifelikten azledildi ve böylece Mu'tezz dönemi, sona erdi. Mu'tezz hilâfetten azledildikten sonra, 29 Recep 255/13 Temmuz 869'da, amcasının oğlu Mühtedî'ye bîat edildi.²⁸³

Mu'tezz, hilâfetten azledildikten sonra işkencecilere teslim edildi. Üç gün boyunca, yemek ve içmekten alıkonularak işkence edildi. Daha sonra Mu'tezz'i, bir kanala tıkararak ölene kadar orada beklettiler. Azledildikten beş gün sonra, 2 Şaban 255/16 Temmuz 869'da²⁸⁴ öldü. Öldükten sonra kendi eceliyle öldüğüne, vücudunda herhangi bir işkence izine rastlanmadığına dair, orada bulunan insanları şahit tuttular ve cenazesini, kardeşi Muntasır'ın Samerrâ'daki kabrinin yanına defnettiler.²⁸⁵

Başka bir rivâyete göre isyancı topluluk, Mu'tezz'i hilâfetten azlettikten beş gece sonra hamama soktu. Su istediği zaman su vermediler. İyice susayınca, kar suyu verdiler. Mu'tezz, kar suyunu içtikten sonra öldü.²⁸⁶ Mu'tezz'in cenaze namazını, onun yerine halife olarak bîat edilen Mühtedî kıldırdı. Cenâzeyi, ölümünden iki gün sonra Samerrâ'ya, kardeşi Muntasır'ın yanına defnettiler.²⁸⁷

Mu'tezz, eğer iç savaşın başlamasına sebep olan Türkler'in Samerrâ'daki bîatının tarihi, 13 Muharrem 251/14 Şubat 865 Çarşamba, esas alınır sa dört sene altı ay halifelik yapmıştır. Eğer iç çatışmaların sona ermesiyle, Müsta'in'in de kabul ettiği Bağdat'taki umumî bîat, 4 Muharrem 252/25 Ocak 866 Cuma, esas alınır sa rivâyetlerde gün farklılığı olsa da, üç sene yedi ay yirmi üç gün halifelik yapmıştır. Öldüğünde yirmi dört yaşında olan Mu'tezz,²⁸⁸ beyaz tenli, siyah ve gür saçlı, gözleri ve yüzü gayet güzel, kırmızı yanaklı, uzun boylu, iri yapıllı biriydi. Gayet fasîh bir dili olan halifenin son derece düzgün konuşması vardı.²⁸⁹

Babası Mütevekkil hayatta iken, Mu'tezz'e ders verip eğitmiş olan, meşhur hadis âlimi İmam Ahmed b. Hanbel, onu, yüksek zekâlı, iyi anlayışlı biri olduğunu söyleyerek övmüştür.

²⁸² Hudaî Bek, 282.

²⁸³ Şâkir Mahmud, II, 63; el-Îş, Yûsuf, 119.

²⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, XII,80; DGBİT, III, 258.

²⁸⁵ Taberî, IX, 390; İbnü'l-Esîr, VII, 196; Ebû'l Fîda, II, 46.

²⁸⁶ Suyûtî, 360; Paşa, Ahmet Cevdet, II, 97.

²⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, II, 126.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, VII, 196; Ya'kûbî, II, 504; Suyûtî, 360; Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 166.

²⁸⁹ İbnü'l-Esîr, VII, 196.

İbn Kesîr, tarihçi Zübeyr b. Bekkâr'ın, Mu'tezz hakkında anlattığı şu rivâyeti nakleder:

“Mu'tezz'in yanına gittim. O zaman halife idi. Gittiğimi duyunca acelece çıkarak geldi ve beni karşıladı. Ayağı sürçtü. Bunun üzerine şöyle bir şiir okudu:

“Yiğit adam, dilinin sürçmesi nedeniyle ölür, ama kişi, ayağının sürçmesi nedeniyle ölmez.

Ağzından çıkan bir sürçme, başına isâbet eder.

Ama ayağındaki sürçme, kısa bir süre sonra iyileşir.”²⁹⁰

Müsta'î'nin Bağdât'a gittiği günde, kendileriyle istişâre etmek üzere topladığı bir grup adamına hitâben söylediği şu sözler de onun kişiliği hakkında fikir vermektedir:

“Nifâkı apaçık olan şu gürûha bakmıyor musunuz? Âdi, isyankâr, hiç bir tutacakları dal bulunmayan ve bu işe asla hakları olmayan rezil herifler... Kafaları çalışmayan bu kişilerin yaptıkları rezâletler yetmiyormuş gibi işledikleri cinayetler de kendilerine hoş ve güzel görünmeye başladı. Artık şunu anladım ki, orduyu iyi sevk ve idare edecek, sınırları koruyup saldırıları önleyecek ve işleri tam olarak yoluna koyacak bir adamın, şu özelliklere sahip olması gerekir: Olaylar dört bir yönde ortaya çıktığında, asıl sebepleri bilip onlardan korunmak için kararlı olmak, el verdiği zaman kişiyi her türlü acelecilik ve aldanmalardan koruyacak ve yanlış adım attırmayacak bilgi sahibi olmak, her türlü zorluklara rağmen felâket ve musibetlerin yok edemeyeceği bir cesarete sahip olmak, gerektiğinde malları savurup israf edercesine cömert, iyi yardımcıları bulunmak ve iyiliğe karşı iyilikle mukabele etmekte sür'atle davranmak, hilekârlara, düşmana göz açtırmamak, muhtemel musîbetlere karşı hazırlıklı olmak, çünkü zamanın ne getireceği bilinmez. Ayrıca halk ile arada olan hâcibleri ortadan kaldırmak, halktan güçlü ve zayıf olanlar arasında, eşit bir şekilde ve adaletle davranmak, olaylara karşı uyanık bulunmak gerekir. Onlar için azatlılardan gayet cesur, kararlı, sevincin azdırmadığı, zor günlerin korkutmadığı, diğer olayların yıldırmadığı, karşı karşıya geldiği her şeyin etkileyemediği bir şahsiyete sahip birini seçtim. O, aynen deliğindeki bir yılan gibi tahrik edilirse saldırır, sokarsa öldürür. Böylesi kişinin hazırlığı tamdır, ihsanları boldur. O, büyük orduları, az askerle, demirden yürekli bir kumandan olarak karşılar,

²⁹⁰ İbn Kesîr, *Büyük İslam Tarihi*, XI, 49.

askerlerinin azlığına aldırmadan intikam almağa atılır. Her türlü saldırıya karşı koyar, saldırıları yok eder. İstedğini elde eder ve kaçan elinden kurtulmaz. Sofrası daima yerededir, kapıları her zaman ardına kadar misafire açıktır, aç gözlü değildir, zorluklar onu âciz bırakmaz. Şayet dost olursa, başka dosta gerek kalmaz. Teke tek er dilerse, kahramanca dövüşür. Söz verirse, sözünde durur. Himâyesine aldı mı, tam himâye eder. Kahramanlığıyla uzaktan bile görüldüğünde tanınır. Kendisine denk olanlara üstün gelir, saldırıları da âciz bırakır. Eziyet edeni yorar, dost olanı da korur.”²⁹¹

²⁹¹ İbnü'l-Esîr, VII, 196-198.

SONUÇ

Ebû Abdullah Muhammed el-Mu'tezz, Abbasî Devleti'nin on üçüncü halifesidir. Abbâsî Devleti'nin ikinci dönemi olarak da adlandırılan, yıkılma döneminin halifelerinden biridir. Mu'tezz'in babası Mütevekkil ile başlayan bu dönem, devletin yükselme döneminin sona erdiği, duraklama ve gerileme döneminin başladığı dönemdir.

Mu'tezz döneminin en dikkat çeken yönü yabancı unsurların, özellikle Türklerin devlet üzerindeki hâkimiyetidir. Mütevekkil'in Türkler tarafından öldürülmesiyle zirveye çıkan Türk hâkimiyeti, bu dönemde de devam etmektedir. Türklerin kendi aralarındaki çekişmelerin kurbanı olan Musta'în'in yerine, yine Türkler'in desteğiyle hilâfete gelen Mu'tezz'in halifelik dönemi, Müsta'în'le yapılan iç savaşla birlikte dört yıl devam etmiştir. Bu iç savaşın ortaya çıkardığı mâlî bunalım ve otorite boşluğu genelde bir çok isyan ve iç karışıklıkların ana sebebi olmuştur.

Hilâfetin ilk yıllarında Mu'tezz, selefi Müsta'în'in başına gelenlerin kendi başına gelmesinden endişe ettiği için siyasi rakipleri olan kardeşi Müeyyed ve amcası Müsta'în'i öldürterek ortadan kaldırmış, diğer kardeşi Ebû Ahmed'i de hapse arttırarak kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Ancak bu önlemler, onun devlet yönetimine tam olarak hâkim olmasını sağlayamamıştır. Halifenin, askerî gücü elinde bulunduran Türkler üzerinde, tam bir otorite sağlaması mümkün olmamıştır.

Mu'tezz, otoritesini sağlayabilmek amacıyla, Türklerin etkisinden kurtulmak için bütün imkanlarını seferber etti fakat başarılı olamadı. Son çare olarak Türklerin iç çekişmelerinden faydalananak, onları öldürme yoluna gitti. Ancak bu yöntem de istenen sonucu vermekten uzaktı. Çünkü Türkler'in devlet üzerindeki hâkimiyeti, kişilere bağlı değildi. Ölen Türk komutanın yerine, başka bir Türk komutan geçmekte ve devlet üzerindeki Türk hâkimiyeti devam etmekteydi.

Mu'tezz'in etkilerini kırmak için onlara karşı uygulamış olduğu politika, Türklerin

tepkisine neden oldu. Devletin ekonomik durumunun kötü olması da Türkler için bir fırsat teşkil etmekteydi. Küçük bir meblağı bahane ederek, onu önce azledip daha sonra da öldürdüler.

Mu'tezz dönemi, Türkler'in siyasi nüfûzunun devlet yönetimine en fazla tesir ettiği bir dönem olmakla birlikte, onlara karşı güçlerin de yavaş yavaş toparlandıkları, bir muvâzene unsuru olmaya başladıkları bir dönemdir. Mütevekkil'in Türk nüfûzunu kırmak için desteklediği Megâribe'nin bu dönemde kuvvetlenmiş olması, halkın iç karışıklıklara seyirci kalmak yerine Türkler'in faaliyetlerine karşı harekete geçmeleri, Türkler'in iktidarlarının geleceği bakımından, tehlikeli gelişmeler olarak görülmektedir.

Mu'tezz dönemi, başta Hz. Ali evlâdı ve Hâricî grupların gerçekleştirdikleri olmak üzere, ülkenin çeşitli bölgelerinde ortaya çıkan iç isyanların da çokça yaşandığı bir dönemdir. Özellikle, hilâfet mücadelesi veren Mu'tezz ve Müsta'in arasında meydana gelen ve yaklaşık bir yıl süren iç savaş sırasında, devletin otoritesi zayıfladığından, Alevî ve Hâricî karakterli iç isyanlar çıkmış, bu isyanlar, Mu'tez'in halifeliği sırasında da devam etmiş ve bir kısmı zorlukla bastırılabilmiş, bir kısmı da bastırılammıştır.

Bu dönemde, merkezî otoritenin zayıf olmasının bir diğer sonucu da ülkenin çeşitli bölgelerinde yarı bağımsız hareket eden hanedanların ortaya çıkmasıdır. Bunların başında ise Tâhirî hanedanı gelmektedir. Horasan'da, yarı müstakil bir durumda olmalarına rağmen, bu hanedana mensup şahıslar, hala devletin en önemli mevkîlerini işgal etmekteydiler. Mu'tezz'in Müsta'in ile verdiği hilâfet mücâdelesinde, Tâhirî ailesinden, Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah, Müsta'in'in yanında yer alıp Mu'tezz'e karşı savaşmıştır. Buna rağmen, Mu'tezz'in halifeliği Müsta'in'den devraldıktan sonra da Muhammed b. Abdullah başta olmak üzere, Tâhirî ailesinin Abbasî hilâfeti nezdindeki konumunu koruyabilmeleri, Tâhirîler'in bu dönemdeki nüfûzunu ortaya koymaktadır. Kanaatimizce Halifenin, Türk baskısına direnebilmek için, Tâhirîler'in desteğine muhtaç olması, bu ailenin kendisinden yarı bağımsız hareket etmesine göz yummak zorunda kalmasının sebeplerinden biri olarak görülmektedir.

Bu dönemde ortaya çıkan yarı bağımsız hanedanlardan biri de Saffârîlerdir. Ya'kûb b. Leys es-Saffâr, Fars bölgesinde hâkimiyetini kurarak, hilâfet ordusuyla giriştiği mücâdelelerde onlara karşı üstünlük sağlamıştır. Hilâfet merkezinde yaşanan çekişmeler nedeniyle Ya'kub giderek güçlenmiş, onunla mücâdele edemeyen halife ise Fars bölgesi

valiliğini ona vermek zorunda kalmıştır.

Mısır'da yarı bağımsız bir hanedan olan Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu, Ahmed b. Tolun'un Mısır'a gidip oraya hâkim olması da bu dönemde gerçekleşmiştir. Halife, otoritesinin zayıf olması sebebiyle hâkimiyetini bu hanedanlarla paylaşmak zorunda kalmıştır.

Bu dönemde, devletin ekonomik durumunun kötü olması ve iç siyasetle daha çok uğraşılmasından dolayı dışarıya sefer düzenlenememiştir.

Mu'tezz dönemi, önceki dönemlerde uygulanan politikaların sonucu olarak, başta Türkler olmak üzere, yabancı unsurların Abbâsî Devleti'nde hâkim olduğu, bu unsurların iktidar mücadelesi ve bunun sonucu ortaya çıkan kanlı iç savaşlar ve iç isyanların dikkat çektiği bir dönemdir. Bütün bu yaşananlar, Abbâsî Devleti'nin çöküşe doğru hızla ilerlemesinde pay sahibi olan çok önemli etkenler olarak görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

AKTAN, Ali, “Mu’tezz”, *DİA*, XXXI, 390-391.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 4 (Abbâsîler Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2013.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Târîhi, Komisyon, İstanbul, 1989.

EBÛ’L-FÎDA, Imâdüddin İsmâîl, *el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer (Târîh’u Ebi’l-Fidâ)*, Dâru’l Mârif, Beyrut ts.

el-HATÎB el-BAĞDADÎ, Hâfız Ebâbekir Ahmed b. Ali, *Târîhi Bağdât*, Beyrut ts.

HASAN, Hasan İbrahim, *Siyasal, Dinî ve Kültürel İslam Tarihi*, (trc. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümü), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1985.

HUDARÎ BEK, Muhammed, *Muhâdarât-ü Târîhi’l-Ümemi’l-İslâmiyye ed-Devletü’l-Abbâsiyye*, Mısır, 1970.

HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, Çev. Salih TUĞ, İstanbul 1995.

İBNÜ’L-CEVZÎ, Ebu’l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö.597/1201), *el-Muntazam fî Târîhi’l-Mülûk-u ve’l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir A’tâ-Mustafa Abdulkâdir A’tâ, Beyrut 1992.

İBNÜ’L-ESÎR, İzzuddin Ebu’l-Hasen (ö.630-1232), *el-Kâmil fî’t-Târîh*, I-XII, Dâru’s-Sadr, Beyrut 1982.

İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed, (ö.808/1406), *Târîhu İbn Haldûn*, Beyrut 1971.

İBN KESÎR, Ebu’l-Fîdâ İsmail b. Ömer ed-Dımeşkî (ö.774/1372), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Mısır 1932.

İBN KESÎR, Ebu’l-Fîdâ İsmail b. Ömer ed-Dımeşkî (ö.774/1372), *el-Bidâye ve’n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, Çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994

İBN TİKTAKÂ, Muhammed b. Ali b Tabâtabâ (ö.709/1309), *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, thk. Memduh Hasen Muhammed, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Beyrut ts.

İBNÜ'L-VERDÎ, Zeyneddin Ömer, (749/1349), *Tetimmatü'l-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer (Târîhu İbnü'l-Verdî)*, thk. Ahmet Rıfat el-Bederâvî, 1.Baskı, Beyrut 1970.

el-KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Abdullah, *Mâsirü'l-Înâfe fî Meâlim'il-Hilâfe*, thk. Abdussettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut ts.

KIRKPINAR, Mahmut, "Mütevekkil", *DİA*, XXXII, 212-214.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali (ö.346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, thk. M. Muhyiddin Abdilhamid, 4.Baskı, Mısır, 1960.

_____, Ebu'l Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Bağdat, 1938.

ÖZAYDIN, Abdulkerim, "Müsta'în", *DİA*, XXXII, 112-113.

_____, "Bağdat", *DİA*, IV, 425-441.

PAMUKÇU, Ekrem, *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

PAŞA, Ahmet Cevdet(1311/1895), *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1969.

SUYÛTÎ, Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. M. Muhyiddin Abdilhamid, 4.Baskı, Mısır 1979.

eş-ŞÂKİR, Mahmud, *et-Târîhu'l-İslâmî*, Beyrut, 1991.

TABERÎ, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l Ümem ve'l-Mülûk* (ö.310/922), thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Mısır 1968.

TANERİ, Aydın, "Hâcib", *DİA*, XIV, 508-511.

el-ÎŞ, Yûsuf, *Târîhu'l-Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, thk. Muhammed Ebû'l-Ferec el-Îş, Dimeşk 1982.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb ibn-i Vâdih (ö.283/897), *Târîhu Ya'kûbî*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1960.

YÂKÛT el-HAMEVÎ, *Şeyh İmam Şihâbeddîn Ebî Abdullah, Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru's-Sadr, Beyrut 1968.

YAZICI, Nesîmî, *İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2004.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2000.

_____, "Abbasîler", *DİA*, I, 31-48.

ez-ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman, (748/1374), *Siyer-i A'lâmi'n-Nübelâ*, Beyrut 1403/1983.

_____, Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman, (748/1374), *Târîhu'l-İslâm*, thk. Doktor Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut 1994/1415.

_____, Şemseddin Muhammed bin Ahmed bin Osman, (748/1374), *Düvelü'l-İslâm* Beyrut 1405/1985.

ZETTERSTEEN, K.V., "Mu'tezz", *İ.A.*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul VIII, 756.

_____, "Muntasır", *İ.A.*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul VIII, 580.

_____, "Mütevekkil", *İ.A.*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul VIII, 826.

_____, "Müsta'in", *İ.A.*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul VIII, 863-864.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı: Aşır

Soyadı: KARAGÖZ

Uyruğu: Türkiye (TC)

Doğum Tarihi ve Yeri: 05.11.1979, Kırşehir

Medeni Durumu: Bekar

Tel: 0505 3094202

E-posta: akaragoz40@hotmail.com

Yazışma Adresi: Mehmet Akif ERSOY Ortaokulu, Kozaklı/NEVŞEHİR

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Selçuk Üniversitesi	2002
Lise	Kırşehir İHL	1996

İŞ DENEYİMLERİ

Yıl	Kurum	Görev
2004 – Halen	Milli Eğitim Bakanlığı	Öğretmen

YABANCI DİL

Arapça